

## הלל צייטלין

# יוסף חיים ברנר

ערכים וזכרונות

I

## האיש שלא בקש מאומה לנפשו

רע אחד יש לי והוא ירא וחרד לדבר ה', מדקדק במצוות ונוח לבריות. דן הוא את כל האדם לכף-זכות, ואפילו פושעי ישראל. שִׁמְחָה הוא למצא בכל אדם מישראל, יהי מיישיהיה, ניצוץ של טוב, ניצוץ של קדושה, הארה של נשמה עליונה. ברם כשהגיע הדבר לברנר, נהפך רעי לאיש אחר: הסגור היה לקטגור. כששמע אותי מרבה לספור בשבחו של ברנר, לא יכול עוד להתאפק:

— עד-מתי תרבה לספור בשבחיו של כופר זה?  
— ולמה אתה מהפך בזכותו של כל בעל-עברה, ואין אתה יכול לסבול, כשאתה שומע מספרים בשבחו של אדם יפה וטהור כברנר?  
— לא הרי זה כהרי זה... בעל-עברה שאני... יצרו תקפו... אבל כופר... כופר הרי הוא — כופר... ברנר הלא היה אַתאיסט... הלא הוא התהלך בזה, שהוא אַתאיסט... הלא הוא הלל את כל קדשי ישראל... הלא הוא אשר קרא לכתל המערבי — הפתל המעפוש... הלא הוא הוא אשר כתב, כי אפשר לו לבן-ישראל להיות נוצרי על-פי השקפותיו הדתיות ולהיות עם-זה יהודי לאמי טוב...  
כשגמר רעי להציע את כל טענותיו, ספרתי לו מעשה שהיה ברבי חיים פיליפובר.

רבי חיים פיליפובר היה אחד הגאונים היותר גדולים בדורו, צדיק, קדוש וטהור, אך עם-זה מבקש אמת, חוקר לכל תכלית ואמין-לב מאין כמוהו בין הרבנים. העיון הוץ והשקידה הרבה בתורה הביאו את רבי חיים לידי השקפה, כי הפוסקים האחרונים גדשו את הסאה בחמרותיהם. מה עשה רבי חיים החל להתיר חמרה אחר חמרה, עד אשר יצא שמו למקל גדול.

הגיע הדבר לאזני חבריו ושתקו. הרי יש „מחמירים“ בהוראה, ויש „מקלים“. החל רבי חיים להקל אף בדברים שכבר נתפשט אסורם בישראל. רבתה הצעקה. נאספו הרבנים לאספה להחרים את רבי חיים. נעשתה גבית עדות. החלו לספר „מעשים נוראים“: רבי חיים מתיר אסור פלוני ואסור פלוני. התלחשו על ספר שכתב רבי חיים בשם „מתיר אסורים“... היה שם בנו של רב אחד גדול, שהתלהב יותר מכל הנאספים ודרש מאת הרבנים, שימהרו בהוצאת החרם לפעילות... הטו כל הרבנים און לאשר יאמר הזקן שבחבורה, – אינני זוכר היטב, אם הרב מצריסק או ממקום אחר. קם הרב הישיש ממקומו, נגש אל בן-הרב, המקנא קנאת ה' ותורתו, ואמר לו:

- הלא אתה בן פלוני הרב. אמרנא לוי: מה מעשה אביך?
- מה מעשהו? מעשהו כמעשה כל הרבנים...
- ומה מנהגו?
- כמנהג גוברין יהודאין... קם בבקר, נוטל את ידיו, רוחץ את פניו, מברך ברכות השחר... ואחרי-כן?
- אחרי-כן? אדם חלש תוא... תלמיד-חכם... טועם מעט קהוה עם ספר והולך להתפלל...
- ואחר התפלל?
- אוכל הוא פת-שחרית...
- ואחר פת-שחרית?
- לומד פרק משניות...
- וכשלמד את המשניות?
- הרי דיני-תורות... עניני העיר... עסקים... ברורות... מעט שיחת-חליון...
- ואחרי-כן?
- אחרי-כן – זמן ארוחת-הבקר...
- ואחרי-כן?
- אחרי-כן ישן הוא שנת הצהרים...
- ואחרי-כן?
- ואחרי-כן הולך הוא לבית-הכנסת לתתפלל מנחה ומעריב. ואחרי-כן?
- אחרי-כן – לומד מעט, אוכל ארוחת-הערב, קורא קריאת-שמע על המטה והולך לישון...
- ואביך הרב שלח אותך להחרים את רבי חיים פליפובר?
- כן...
- שומעים אתם, רבותי, – אמר הרב הישיש, – אביו של זה אוכל כבני-אדם ושותה כבני-אדם וישן כבני-אדם, והוא חפץ להחרים את רבי חיים פליפובר, שאינו לא אוכל ולא שותה ולא ישן כבני-אדם ולא עוסק בעסקים

ולא שח שום שיחה בטלה, אלא מתענה משבת לשבת, איננו ישן יותר משתינ נשמי, איננו מוציא מפיו אפילו דבור אחד של הלל, כִּי־אם עוסק בתורה ובעבודה כל הימים וכל הלילות, כל מחשבותיו קשורות ודבוקות בה, ואין לבו פנוי להבליהעולם אפילו רגע אחד...

שמעו זאת ה"מחרימים" ונשמטו מן הבית אחד אחד...

— אבל איזה דמיון יש בין רבי חיים פליפובר, ולהבדיל, בין יוסף חיים ברנר... הלא רבי חיים היה באמת קדוש וטהור והקל בקמרות הפוסקים, וזה הלא — מקצץ בנטיעות, כופר בעקר...

הנחתי לרעי לשפוך את כל חמתו, ואחרי־כן הוספת:

— דור דור ודורשיו, דור דור וטוביו. איני חפץ להכניס את יוסף חיים ברנר במחיצתם של גאונים וקדושים. חלילה לי. ומה יעשה ברנר במחיצתם? דבר אין לו אליהם... אבל מה שטען אותו זקן נגד ה"מחרימים" אני טוען נגדך וכל הדומים לך:

כיצד אתם חיים וכיצד חי יוסף חיים ברנר? הלא אתם אין לכם בעולמכם אלא הנאתכם לבד. יראים וחרדים אתם — מוטב. אבל מה אתם עושים ביראתכם ובחרדותכם? מה הם הקרבנות שאתם מקריבים? איפה היא מסירת־הנפש שלכם?

כיצד אתה חי, אתה רעי הטוען? עוסק אתה בעסקיך ודואג כל חימים להכניס הרבה ולהוציא מעט. חרד אתה לגופך וירא תמיד מפני הצנה ומפני החם. אוכל בהרחבה ושותה בהרחבה וישן במנוחה. מעולם לא בשלת ברצון אפילו פת־שחרית אחת. כשיחטר לך דבר־מה, הרי אתה צועק חמס. איש טוב אתה, וכשכיסך מלא, אתה גותן מעט לצדקה. מתפלל אתה שלש פעמים ביום, מתלבש בטלית ותפילין לחצי שעה, קורא שנים מקרא ואחד תרגום בשבת ולומד לפעמים פרק משניות אף בחל, וזו היא כל קרבנתך לאלהים —

ואתה אין לך יראת־הכבוד מפני איש, שמעולם לא מלא את הנאתו, שמעולם לא רדף אחר תאותו, שמעולם לא בקש לא עשר ולא כבוד ולא גאווה ולא גדלות ולא התהדרות ולא התנשאות ולא התיפות; שתמיד דאג לבו בקרבו לגורל עמו ולגורל האנושיות כלה; שמעולם לא חי אף יום אחד במנוחה; שבכל הימים חי בשביל אחרים ועבד בשביל אחרים; שנשא בלבו את צרותיהם של מליוני בני־אדם; שבקש תמיד את האמת לאמתה, ובכאב נורא ויסורים עצומים; שאהב אף את הרחוקים שברחוקים כאשר אתה אוהב את ילדיך; שדבר לפעמים דברים קשים ומרים, ואף גם חרף וגדף, מעצמת הכאב ומעצמת הרחמים הגדולים לבני־אדם כלם ולאמללים שבאמללים בהם — לבני עמו; ששנה וטעה הרבה לא מקלות־דעת ולא ממעוט בקשת־האמת, כִּי־אם מחששות יתרות ומרב חטוט ונקור, שבאו מלבד־ראש מִי־חד וישָׁרְנוֹת יתרה; שהיה מן המעטים מן המעטים שבדור הזה, שאינם דואגים לאשרם הפרטי ואינם מבקשים אותו, שאינם דואגים לחייהם הפרטיים ונכונים הם למסור אותם תמיד בשביל האידיאה הקדושה להם, ועוד יותר — בשביל החיים הממשיים והיום־יומיים של אחיהם.

– והאלהים?  
 – מי שחי באסן זה הרי יש האלהים בלבנו...  
 – והטחת דברים כלפי מעלה?  
 – איוב הטיח דברים כלפי מעלה, ונאמר: „כי לא דברתם אלי נכונה כעבדי איוב”.  
 – „והוא רחום יכפר עון”. –

## II

## תשובה בלי ודו־פה

בשעת הופוח עם רעי יִשְׁבִּילוֹ אדם אחד מן הצד והקשיב רב קשב. מעת לעת הוציא אנחה מפיו. כשגמרתי לדבר, שתק מעט ואחרי־כן פלט מפיו:

– ובכל־זאת צר לי מאד על שלא מת ברנר מתוך תשובה...  
 היתה דומיה קשה בחדרי. דומה היה, שצללי מענים רבים וברנר בתוכם מרחפים פה. פני המצר ודואג היו חשכים. אהבה ודאגה ויראה נשקפו מעיניו השחורות...

יודע היה את כל יסורי הנפש של ברנר. יודע היה, שלא בקש ברנר מאומה לנפשו. יודע היה, שהיה ברנר עבד לאמת אשר בקש אותה בכל ימי־חיו. מזיר היה בברנר, שפונתו רצויה, שאדם עלול לשגיאות ושרחמי שמים מרבים. קברו לפניו כל הנפשות האמללות, שתבע ברנר את עלבונן בכח גדול כל־כך. בכל־זאת, כשנזכר במאמרים שונים ובמבטאים שונים של ברנר, נעשה בשרו חודיך חודיך...

– כיצד מדבר אדם דבורים כאלה ומכשיל ומטעה את הרבים?...  
 – ואם שגה ואם טעה והטעה, מדוע לא דפק בתשובה?  
 – גדול הוא אור האלהים וחסדו שפוך על כל בשר, ומדוע חי ברנר בלי אור ובלי חסד?  
 – בקש ברנר את האמת בכל ימי־חיו, ומדוע לא נתן לו לראותה אף לפני מותו?  
 דברים אלה לא יצאו מפרש מפי הנאנה, אבל פניו הקודרים הביעו את כל־אלה...

לא מצאתי מענה בפי ושקעתי במחשבה:  
 הגת היום האחרון של חיי ברנר. באו חבריו וידידיו ובקשו להצילו. ההצלה היתה כל־כך אפשרית וכל־כך קרובה. צריך היה רק לשבת באוטומביל ולנסוע. יוצא אתה ממקום הסכנה, בא למקום בטוח וממשיך הלאה את ארג חיך. ומה עשה ברנר? נשאר דוקא במקום הסכנה הגדולה. סכנה לא. בכל סכנה יש גם איזו אפשרות של הצלה. פת,

במקום מעונו של ברנר, לא היתה שום אפשרות להנצל. חרבו של מלאך-המות היתה תלויה פה לעיני כל. ידע ברנר ידיעה ברורה, שהולך הוא לקראת המות או שהמות הולך לקראתו – ונשאר...

מעת ששלח מעל פניו את האוטומוביל ואת רעיו וידידיו ועד שנפגש עם המות פנים אל פנים עברו שעות אחדות.

בודד ודומם ונעזב מכל תעה בין הכרמים, בין השדות השוממים, בין גלי האבנים. ידע, כי חי הוא פה בארץ את שעותיו האחרונות. ידע, כי פה היא ארץ התקוה הגדולה של ישראל. ידע, כי השמים מספרים פה נפלאות-עולם, שנעשו לעם-עולם. כלום לא זכר אז את רגעי האור של כל ימי-חייו כלום לא זכר אז את שעות עלית-הנשמה שלו כלום לא זכר אז את ה"ירושלמי" שלו כלום לא זכר אז את אברמזון שלו כלום לא זכר אז את רגעי הדבקות שלו ב"נשמת כל-חי", דבקות זו שהיה נכנס בה לפנים באמצע עבודתו הסוציאליסטית-מודרנית או באמצע השיחות המודרניות-אינטליגנטיות, שיש בהן משום, הם כי לא להזכיר בשם ה"י"י... כלום לא זכר ירמיה פיאמן אז את אמו, את זקנו החסיד החב"די ואת מותו ואת כל אורות ילדותו כלום לא עשה אז את החשבון היותר צודק עם נפשו, הוא שהיה רגיל בחשבון-הנפש אף בשבתו בסוד רעים עליונים ומשוחח ומתנכח על ענינים, שאין להם אף נגיעה קלה בנפש, ומכל-שכן עתה בעת נעילת-החיים?

חברו של אברמזון, חברו של אוריאל דוידובסקי, יוצרו של ה"ירושלמי", בודאי ששמע אז בשעותיו האחרונות את קול קריאת-הנצח – כלום צריך היה לנדוי בעל-פה דוקא?

### III

## ממחשבים

מה היה ברנר לפי עקר מהותו? כבר מצאו מבקרים אחדים אצל ברנר את המבטא, אנשים מן המרתף, דרשו סמוכים ומצאו, שהיה ברנר עצמו – איש מן המרתף. אבל מה טבעו ומהותו של אותו, איש מן המרתף? שוב דרשו סמוכים ומצאו, ש"איש מן המרתף" ו"מפקר" – הינו הך. האמנם?

הבה אתאר את אשר ראיתי אני באותו, איש מן המרתף... כל בני-האדם חיים, על-פי אפלטון, במרתף אפל, אשר גם קראור אחד של שמש לא יחדור לשם. בני-האדם חיים רק בזכרון אותו האור אשר ראו לפנים טרם ירדו למרתף האפל ובגעגועים לאור אשר יגלה באחרית הימים.

ואולם אוי אוי להם לבני-אדם! יושבים הם בכלא חשך, צר ולח – וחושבים, כי בארמנות מלכים הם שרוים. רק אחדים הם, בני-עליה שהם מועטים, היודעים, שיש עולמות יותר יפים ויותר מוארים מזה העולם אשר אנחנו שוכנים בו. למעלה מהם: אנשים שאינם מסתפקים בידיעה גרידא ובהשתוקקות גרידא, אלא מתאמצים הם לפרוץ פרץ בכתל המרתף, אולי יחדור קר-השמש לשם...

משבירים ומשבירים את כתל המרתף, ועדין בתקפו ועונוו הוא עומד. לא נפל ממנו צרור ארצה. ראשי הלוחמים מנפצים אל סלעי הפתל, והפתל עז וקשה כמו שהיה. אמנם יש אשר קו אור עליון יחדור דרך עבי הפתל, אבל רק לצופים כמשה, ישעיהו ויחזקאל והדומים להם יראה. המעפילים, שאינם קדושי-אלוה כמוהם, מקרקרים קיר המרתף – ונופלים במלחמה...

ניטשה שבר את קיר המרתף ועבד את ה"אדם" שבו; טולסטוי שבר את הקיר על-פי דרכו, עד אשר נקעה נפשו מכל המעשה אשר יעשה בעולם וברח אל המות; דוסטויבסקי ראה את השגעון ואת המות פנים אל פנים בכל עת אשר נסה לשבר את הקיר. בספרותנו אנו היה יוסף חיים ברנר אחד מן המעפילים, אחד מן המנסים לשבר את הקיר...

אינני מדבר פה על-דבר "כשרון" ועל-דבר "גאונות". אל נא יקצפו אפוא חסידי הגאונות האירופית על אשר אני דן גזרה שוה בין ראשי גאוני אירופה ובין יוסף חיים ברנר. מדבר אני פה על דבר שנעלה ונשגב הוא בעיני גם על ה"כשרון" גם על ה"גאונות". מדבר אני על הראייה הברורה ועל ההכרה העמקה. אומר אני, כי ברנר היה שייך לסוג אותם האנשים, אשר בדעתם כי נמצאים הם במרתף אפל ובהרגישם את כל הקר והענוי שבמרתף ההוא, מנסים הם לשבר את קיר המרתף, אף שיוודעים הם היטב, כי רק את השגעון או את המות ימצאו על דרכם...

אלו הייתי מדבר על הגאונות, הייתי פוסע הרבה פסיעות לאחור מיראת כבודם של ניטשה, טולסטוי ודוסטויבסקי, ובשום אופן לא הייתי מזכיר את שמו של ברנר בנשימה אחת עם שמותיהם. עכשו שאני מדבר על הרגשת עמק-הצער ועל בון-החיים, הרשות בידי להזכיר ולשתף את שמו של ברנר עם שמותיהם של הגאונים האמורים: אין כל גאונות ואין כל יחסנות במרתף...

כל ספור חשוב של ברנר הוא נקדה חדשה בדרך-עולם. בכל ספור חשוב משלו ברנר יוצר טפוס או טפוסים אחדים, שאינם אלא הוא, ברנר, עצמו. גבוריו אלה, האנשים מן המרתף, משחררים הם לגמרי מכל אותם הדברים המרמים את האדם ומשפרים ומנעימים את חייו. אין אלה פילוסופים אוהבי-הקשטות, האומרים מתוך קרירות-רוח: "הפל הבל". וגם אינם פסימיסטים רגילים. אלה הם אנשים מסוג אחר לגמרי. אוהבים הם את החיים, מבינים היטב לרוחם, ומסתכלים בעין חודרת בכל הופעותיהם ובוהנים בליתר-הרף את כל הנעשה סביבם. אולם דוקא משום-זה, שאף תנועה וניד כל-שהוא מן הנעשה ומתקוות סביבם לא נעלם מנגד עיניהם, ומשום שיהססם אל החיים

גדול ועמק הוא יותר מדי – מעמיקים הם לראות את כל הפעור, הזוהמה, הקטנות והשפלות של הנקרא בפי בני־אדם „יפה“, „טהור“, „גדול“ ו„טוב“. וגם אין הם מה שקוראים „אידיאליסטים“. האידיאליסט, בראותו את הפעור והשפלות שבחיים – עושה אחת משתי אלה: או שהוא יוצר לעצמו עולם אחר שמחוצה לו, עולם שאין בו מקום לכל רע ולכל כעור, או שהוא מוצא בתוך היפי הנפשי, הפנימי שלו מנוס ומפלט מכל הנוול, הפעור והרע שמחוץ. גבוריו של ברנר אינם עושים לא הָא ולא הָא. אין הם יכולים להעמיד את היפי הפנימי שלהם נגד הפעור של העולם החיצוני, מאחר שהם חושבים את־עצמם לחוטאים ומוזהמים. מאידך גיסא, רצונם שלא ולהיות מרמים. לבד־הראש שלהם וישרות־נפשם אינם נותנים להם ליצור לעצמם איוו אילווייה מקסימה מחוץ להם. אם יבוא אדם ויגיד, שאנשים אלה כבדים הם, שדמיון וחזון הם חסרים – לא אתנגד לזה. אולם העקר הוא, שזו אי־היכלת שלהם ליצור אידיאלים יפים, מקורה קדם־לל בישונות, בשאיפה לאמת מחלטה ובשנאה לדברים שבהלנאה עצמית.

ובכל־זאת שמורה אהבתם הרבה לחיים. מתוך שהם מיטיבים להסתפל בחיים – מרגישים הם בכל חושיהם הנפשיים, כי יש בהם, בחיים, איוו „דבר־מה“, הנותן טעם להם ומצדיקם; הם מחפשים אפוא אותו „דבר־מה“ עלי־אדמות. רואים הם, כי בלא־הכי אין החיים אלא בצה וכי אותו „דבר־מה“ נותן לחיים כוון אחר ומשוה להם הוד לא־מצוי. אולם חוששים הם לקרא את ה„דבר־מה“ בשם. חוששים הם מפני השם „אלהים“, מאחר שהשתמשו בשם זה רבים לשם העלמת עוללות וודונות ורכסי לב רע. אצל ברנר הגיע פחד זה לידי־כך, שגנה את עצמו בשם „אתאיסט“, אף־על־פי שלא היה בין הסופרים העברים רחוק מאתאיסמוט וממטריאליות כמוהו. הוא לא היה „ירא־שמים“ במובן הרגיל, אבל היתה בו יראת־הרוממות הכי־עזה בפני הוד מעלתה האמת, אלא שתעה בדרכים הרעים, המובילים אל האמת. כניטשה בשעתו – כן חשב גם ברנר, כי על היוצר ליצור דוקא מקדש חדש, והמקדש הישן אין לו תקנה אלא סתירה, כי את הנצחי, המתמיד לעולם, הקדוש לעולם, יש להביע דוקא בצורות חדשות, בניבים חדשים ומקדשים, והצורות הישנות עם המלים הישנות גס־יחד – לא נשאר אלא לאסור מלחמה עליהן. בודאי, שטעה בזה טעות גדולה. כי אם אמנם אמת הדבר, אם אמנם הרבו בני־אדם להשתמש באותן צורות ישנות ובאותן מלים ישנות למטרות מגנות ורעות, הנה בכל־זאת אין לך מלים וצורות טובות מהן לשם הפצת אותו הסוד, הנקרא בתלמוד – „כבשוננו של עולם“. אלא מאיז השתמשו בהן בני־אדם לפעמים רבות לשם מטרות בלתי־מקנות – על כגון דא צדק סוף־סוף הכתוב: „צדיקים ילכו במ פורשעים יקשלו במ“...

טולסטוי ודוסטויבסקי – שניהם היטיבו לחדור לעמקו של ענין זה. עם כל הפסקנות שלהם, העמקה מתהום, לא נמנעו מלקרא כל ימיהם בשם אלהים דוקא. אצל ניטשה היה הדבר להפך. הוא, אשר חשש כל־כך, לפי בטויו, לחזירים שלא יבנסו לתוך פרדסו – עליו דוקא עברה כוס זו. דוקא

אל פרדסו הרבו החזירים להפנס. לא בשם טולסטוי ודוסטויבסקי (מלבד אולי בשם ה"פטריוטיות" הרוסית של זה האחרון), כי-אם בשם גיטשה קרו ונעשו כמה דברים אשר לא יעשו...

ומי יודע? אולי גם עם ברנר יקרה סוף-סוף כדבר הזה. מי יודע, אם בעת מן העתים לא יתלו בו דוקא באי-לח כל השפלה, המאוס וחלל-התכן שבחיינו; אם לא אותה הריקנות המרובה להג, שכל-כך תעב אותה, בדבריו תדגול ושמך תשא על שפתייה...

אולם ברנר לא הבין, כנראה, את האפשרות הזאת. צר לי מאוד ברנר רצה באמת קדושה, טהורה ושלמה. אולם חיים אנו בעולם-העשיה, ואין מקום לאמת גדולה כזו במרתף. והנה שאף האיש לפרוץ את החומה. והוא פרץ ופרץ, עד שבאפרמזון ב, מסביב לנקודה" הגיע לידי הרעיון של אבוד עצמו לדעת. והוא הוסיף לפרוץ אותה, את החומה, עד שגבורו ב, בין מים למים נעשה קרוב לשגעון. וכך נקלע למחלה למחלה, זה ששאף אל, הבריאות הגדולה...

ושונה הוא המרתף אצל אנשי-המרתף עצמם. בעיני דוסטויבסקי היה ה"מרתף" - בית-משגעים. בעיני אחרים ה"מרתף" הוא - גיהנום. וברנר - יותר מבזה לא ראה בו. אם בביטחון משגעים אנו נחונים - הלא יש בכל-אפן עוד מקום לאפיוזידים מענינים. המשגעים מענינים לפעמים רבות לא פחות מן המישבים בדעתם. ואם בגיהנום אנו חיים - על אחת כמה וכמה שיש פה מקום לענין רב. הגיהנום נשגב הוא ביסורים שלו. אבל לגבי ברנר - עולמנו בכלל, ועולמנו הישראלי בפרט, בזה סרוחה הוא. אין כאן מקום לאסתטיות ופרכוסים ה"נפש היפה". מה הוא, מפאן ומפאן, אם לא תאור הבזה לכל פרטיה; געל-הנפש של האמן חוזר ונמסר לקורא - ואין מנוס מגעל-נפש זה, התוקף למקרא התאורים המלאים אמת-של-חיים עמקה, שעמום, פער וקטנות-המוחין - והעקר: בזה ה...

אך עוד ב, מפאן ומפאן מתגלה אותו, דבר-מה, שחפש ברנר ומצא על-פי דרכו. בדמותו של אריה לפידות נותן לנו ברנר איוב חדש, איוב מן הזמן האחרון, וכמו לאיוב הקדמון - כך גם לאיוב של ברנר נגלה האלהים, אם אמנם לא, בסערה". וגם פה אין ברנר קורא בשם האלהים. אבל האלהים יש כאן, ולא במלים עסקינן...

באחדים מספוריו מחלק ברנר את אישיותו לשתיים, ויוצאים לו שני גבורים, שהם אחד אף ב, מפאן ומפאן" - מלבד ה, מדבר בעדו" יש עוד ברנר שני: אריה לפידות. יודע אנכי, כי בתור מודל ספרותי שמשנה לו כאן אישיות מזהירה מחוגי הפועלים העברים בארץ-ישראל. אולם בדרך-כלל אריה לפידות אינו אלא ברנר עצמו - ברנר כמו-שהוא, שהאלהים מתגלה לו באפן מיחד - מתוך סבך של קוצים... ואין זה אלא הד רחוק מ, שוכני-קנה"...

בספרו האחרון, ב, שכול וכשלון" שלו, קורא ברנר בשם, אלהי החיים". ומה טיבם של אותם החיים, שברנר מקדש אותם? חייסורים בשביל האמת הטהורה, בשביל אותה הקדשה, שלא חפץ ברנר לקרא בשמה...

מכתב קטן כתב לי כשני חדשים לפני מותו ובו זרות וקרירות מיוחדת למי שהיה רץ כאח לו לפני, ומתחת למכתב הדברים: "והגני המצטה להרמת קרן ישראל יוסף חיים ברנר". פסימיות תהומית ועסוזה – צפיה להרמת קרן ישראל. אין כאן לא פרזקטוריות ולא סוציאליזם, אף לא ציוניות, אף לא כלל-אנושיות ותקון עולם, כ"א – "הרמת קרן ישראל". היודעים אתם, מי היו המצפים להרמת קרן ישראל? דוקא אלה שבכו לפני הלחץ המערבי, דוקא אלה שקמו בחצות ובכו על גלות השכינה, דוקא אלה שלכאורה נלחם נלחם עליהם עמהם ברנר...

## IV

## פגישה וידידות – אוריאל דויבוסקי

מתי ראיתי לראשונה?  
בתעתי פעם אחת שקוע במחשבות בחוצות הזמן, רחפה לפני דמות משנה. חפצתי לתפוס אותה בעיני, אבל היא נגוזה...  
מעת לעת הרגשתי בה יותר ויותר: הנה ממהרת היא תמיד, כאלו יראה היא לאחר דבר-מה. אנה היא ממהרת? ולמה היא ממהרת? – טרם אדע. חפץ אני להכירה, אבל היא נשמטת מפני. רץ הוא בן-אדם וראשו כפוף תמיד. עד-כמה שיכולתי להרגיש בו במעוף-עין ובהבטה מרחוק ראיתי, כי תניפניו גסים, ארשת הפנים – דכדוך-הנפש, תלבשתו – "הצדיקה" ארפה, ישנה, מעוכה. את ידו האחת הוא מניע באוויר, וידו השנית אוחזת בשולי ה"הצדיקה"...

ובין-כך וכך נקרה נקרה לי לשמוע מאת מקרים וידידים על-דבר בחור-ישיבה, שבא להומל מן העירה פוז'פ הסמוכה לה. אמרו לי, שבחור זה הוא "מאדים", "שןף", "אש-אמת", איש המשפיע על כל-סביביו לא בהוכחות הגיוניות, אף לא בדבור יפה ונשגב, כ"א בתם, בעז ובלבביות של טבעו. ציוני הוא, שם-משפחתו – ברנר, וכשמו כן-הוא – אש אוכלת... נכנסתי מאד לדעת את היהודי הצעיר ההוא, אבל לא ידעתי איפה אבקשהו. יעצו לי מכירי עצה טובה: הפנס לביבליותיקה הציונית הדלה שבהומל, שם תמצאהו. הוא נותן ספרים למקרא, משוחח עם כל הנכנס ומטיף לציוניות. בודאי יטיף לך שם את תורתו – ותכירהו.

שמעתי לעצה הטובה ההיא, נכנסתי לחדר הקטן, שהיה משכן לביבליותיקה הציונית הדלה, והשתוממתי לראות באותו ה"שרף" את הדמות המשנה, שעברה לפני ברחוב. אותם שרטוטי-הפנים הגסים, אותו דכדוך-הנפש, אבל, ביחד עם זה, עיניי-לד כחלות, פקחיות-טובות ובת-צחוק פקחית וטובה מאין כמוה. מדבר הוא בהתלהבות, בבטחון ובעז, אבל העין החדה יכולה היתה

להרגיש בזויות-פיו – ספקנות השקמה קאל אותו הדבר עצמו שמביאו לידי התלהבות...

ואף גם זאת ראיתי: בשעה שהוא מדבר ומתלהב, פניו מאירים וצוהלים; אבל לאחר שהוא גומר את דבריו, הוא מטה את פניו הצדה והם מביעים אז – שקר פנימי, שאין ארוכה לו...

באתי עמו בדברים, ובמשך עת קצרה מאד היינו לרעים נאמנים. כמעט שלא היה עובר אף יום אחד מבלי שנראה איש את פני אחיו. הוא היה בעת פגישתנו הראשונה ציוני עסקן; אחרי עבור ירחים אחדים – בונדאי עסקן; אבל מעולם לא היינו משוחחים בינינו, לא על הציוניות ולא על הבונדיות. נושאי-שיחותינו היו תמיד – השאלות העולמיות, "השאלות האחרות", השאלות על-דבר עצם החיים, על-דבר תכן החיים ועל-דבר תכלית החיים. שנינו החזקנו אז בתיאוריות פסימיות קצוניות. אפילו הפסימיות של שופנהויזר והרטמן לא הספיקה לנו. שופנהויזר מה הוא? – פסימי הדבוק בחיים בכל-עז, יוצר תיאוריות שונות נגד המאבדים עצמם לדעת, משליך מביתו בקורות אפו בו אשה תופרת אחת, שהיה לו דין ודברים עמה, רודף אחר הכבוד, מאסף ממון, חי לו חיים ארפים ושבעים ככל בעל-בית גרמני. כלום זה הוא פסימי כלום זה הוא מתאש מן החיים? והרטמן? – הרי זה אויצר ופטריוט גרמני, בעל השקפה לאמית צרה וגסה, – כלום זהו מורה דרך הפסימיות? רק פרידריך ניטשה היה פסימי אמתי בעינינו, דוקא הוא בכל "עוה-חיים" שלו ובכל הבריאות הגדולה שלו. ב"אדם העליון" שלו ובכל התיאוריות והפרדוקסים שלו שמענו את הצעקה הגדולה של איש הקספן לסתום בדבר-מה את התהום הנורא של החיים. החיים הטהורים והנשגבים של פרידריך ניטשה והטרגדיה הגדולה של ימי-חיו האחרונים אשרו וקִימו את השקפותינו על הגדול שב-מַשְׁנֵי הערכין...

הפסימיות של שנינו התחזקה והתבצרה ביחוד על-ידי השפעתו של איש אחד, שאינני יכול להזכיר גם היום את שמו בלי יראת-כבוד מיוחדת. שם האיש ההוא היה שלום סנדר באום. חיצוניותו – בחור גבה-קומה, זקוף, בעל תנייפנים דקים וטריוזיים מאד, שפתים סגורות תמיד, פנים שחרחרים, שערות שחורות, עינים שחורות מביעות תוגה גדולה, שתמיד הן משפלות והן מוקמות רק בשעה שיש לבעליהן להגיד דבר של ערך מיוחד. להפגש עם מבטן של עינים אלה לא היה מן הדברים הנעימים ביותר. מבטו זה היה מביע או צער גנוז ונסתר במעמקי-הלב, שאין לבטאו במלים והנז עובר בלי-משים על השני, או גם קצף פביר על כל הרומש וחי על-י אדמות. הוא היה מקמץ מאד בדבורו, את רעיונותיו הפיע במשפטים קצרים וחריפים, לפעמים בחצאי-מלים, ובטון של בטול גמור ומחלט. תמיד היה סרקסטי עד לכדי ארסיות, אולם לא רעהל; כמעט תמיד היה שרוי בקצף, ומעולם לא זמם רעה. בדרך-כלל חי חיים של סטואיקן יוני. בזמן קבוע היה עוזב את חדרו הדל ולשעה קבועה היה שוב; בשעה קבועה מראש היה הולך לטייל בגן-העיר והיה שב משם למועד הנכון אל

הסעדה הדלה של הוריו העניים – לא פגר ולא הקדים. מעולם לא שמח, מעולם לא נתן קולו בצחוק, מעולם לא הוציא מלה מיתרת מפיו, מעולם לא הראה אות כל-שהוא של צהלת-עלומים. מתאים לאפיו ולדרך-חייו היה גם הלוח: הוא צעד מתוך כבד-ראש, מתוך מנוחה שבקוֹזיגנציה, מתוך איזה גדל חגיגי, כאלו נטל עליו להלך על-פני תהומות.

בחוג מפריז היה מפרסם לשבח בתור פילוסוף חריף ובקי, אף-על-פי שאליבא דאמת היו ידיעותיו הכלליות לא יותר מבינוניות. בעקר-הדבר היה דומה יותר לאחד מחכמי-יָן הקדמונים מאשר לפילוסוף במובן המודרני של המלה.

מעולם לא עזב את שלום סנדר באום שוויי-המשקל החיצוני. רק בתוך-תוכו, בעמק פנימיותו, התלקחה השלהבת. רק מבטו החודר והחד היה מעיד על סערת-נפשו הפנימית. אבל לעתים היה הקרח החיצוני נָמס מעליו ואז היה באום מתחיל לִדְבֹר, ולא לִדְבֹר גרידא, אלא הרבה ומתוך התלהבות. זה ארע בשעה שהיה עליו להגן על הפסימיות הפילוסופית הקצונית נגד כל מיני תיאוריות והשקפות אפטימיות. ברגעים כאלה לא דבר עוד למקטעים ומתוך רמזים דקים ופרקסטיים: אז, באותם הרגעים, היה הולך וגדל, הולך ועולה באמת למדרגת פילוסוף אדיר, פילוסוף ומשורר גם-יחד. פיו הפיק מרגליות. הוכחותיו היו מכריעות ממש. הוא היה מכריח להסכים עמו, כי החיים בלם אינם אלא מצוקת אי-קץ ואין-שָׁחַר.

ברנר ואני – שנינו עמדנו זמן רב תחת השפעתו החזקה. אני נטייתי לי במשך הימים, לבקש מסלות חדשות. אולם ברנר נשאר תחת השפעתו כמעט רב ימי-חייו. בספוריו של ברנר כל הטפוסים הם שליליים, חוץ מזה של אברמזון (ב, מסביב לנקודה), אשר בו הביא לידי הגשמה אמנותית את-עצמו ועוד טפוס אחד חסידי, שהיה קרוב אליו מאד בעת ההיא, וגם זה של אוריאל ז'וידובסקי (שם), אשר אינו אלא שלום סנדר באום הנזכר.

## V

### חוג-יד דים בהומל

החוג הקטן והמצמצם, אשר בו קיינו, יוסף חיים ברנר ואני, בשנים הראשונות לידידותנו, היה עומד מן הצד גם ביחס ללאמיות גם ביחס לסוציאליות. מחוץ לחוג היתה הרשות ביד כל-אחד מחבריו לנטות אחרי דעותיו הלאמיות, הסוציאליות, האמנותיות; אבל בתוך החוג עצמו, בחדר-הנוירים הפעוט של שלום סנדר באום, לא היה מקום לכל אלה הדברים. כשהיה אחד מן הנוכחים מְעָז להוציא מפיו הגה כל-שהוא על-אודות ספר של אמנות, על-אודות ספר של מדע, מיד היה רואה את-עצמו במצב של איש,

הפושט יד לשלום וידו נשאר תלויה באויר. עוד מלתו על לשונו – ובת-שחוקו הפרקסטי של ש. ס. באום וההעניות העגומות של יתר החברים הכריחוהו להשתתק מתוך בושה. באותו מעמד הן היו אנשים הרואים עצמם תמיד כעומדים רגע אחד לפני המות – ואיך אפשר לבוא כאן בטענות ונכוחים ותיאוריות?...

ההיה ש. ס. באום דתי? – לא. ההיה בעל-מסורות? – לא. ההיה אידיאליסט? – שוב לא. האהב להטיף דברי-מוסר, להוכיח, להעניש? – לא ולא. אבל אם „מוסריות“ פרושה הוא: טהרת הרצון, טהרת הפניות והרעיונות, הישגנות הכינרבה במחשבה, בדבור ובמעשה, – הגה בכל ימיהי לא הזדמן לי לראות אישיות מוסרית כבאום זה, אף-על-פי שהיה נמנה על תלמידיו של ניטשה, ואנשים השופטים על-פי נוסחאות שגורות היו יכולים למנותו בין האמורליסטים. ש. ס. באום לא דבר מעולם על האמנות ולא היה לו לכאורה כל שיח ושיג עם דברים העומדים ברומו של עולמה. אולם אם „אמנות“ פרושה הוא לא שלמות טכנית חיצונית, אלא שירה פנימית, הסתכלות טהורה והרגשה והבנה פנימית של היפה והנשגב – הנה היה ש. ס. באום אמן שלם, אף שלא כתב שום דבר ספרותי מימיו. על הדת והמסורות דבר בדרך-רמוז, ולפעמים רחוקות מאד. אולם מימי לא ראיתי איש חדור רטט פנימי, עמק וקדוש לפני ה„אין-סוף“, כאיש הזה. לפני מותו כתב פתקה לרעיו, ובסופה היה כתוב לאמר: „אין ברצוני לחזור על דבריהם של אחרים. אלמלא כן, הייתי אומר יחד עם ג'ורדנו גרונו: אני פולח את השחקים ונשא אל האין-סוף“.

רק בדבר אחד נבדלנו אני וברנר מיתר חברי החוג הנזכר – ביחס לשאלת-היהודים. ידיעותיו של באום במקורות של היהדות היו מצמצמות למדי ושאלות-העולם הפריעו אותו מלהתעסק בשאלות ישראליות. אל הציוניות התחס באותה יראת-הכבוד, שאדם גר-לבב ובעל-נפש מרגיש לקדשי אחרים.

על היהודים בכלל היתה דעתו קרובה לאותה הדעה שהבעה שנים אחדות אחרי מותו של באום על-ידי אוטו ניינינגר...

באום היה תמיד קצוני בדעותיו ובבטוי-דעותיו. מדי דברו על יהודי-ההנהגה היה משתמש במבטאים עוד יותר חריפים ויותר דוקרים ממבטאיו של ניינינגר אחר-כך. אבל שונה לגמרי היתה דעתו על יהודי-העבר, ביחוד על ישראל-סבא, ישראל בכללותו. „אין ספק – היה רגיל להגיד – שבדרך-כלל היהודים הם ההופעה הכי-נשגבה בהיסטוריה העולמית“. כסבור אני, שהיתה לו אפילו איזו השגה פנימית במה שנוגע לאותה מסתוריות וטרנסצנדנטיות המרחפות מעל לישראל, אלא שלידי הכרה ברורה לא הגיע הדבר. חסרו לו לשם-זה גם ידיעת-היהדות גם התענינות בלתי-אמצעית...

מלבד חוג-רעים מצמצם זה, שהתרכז מסביב לו, היה ש. ס. באום בא בשיח ושיג עם סוציאליסטים שונים בהזמל. בחברת ציונים לא בא.

יחסו אל הסוציאליזם היה, כמובן, שלילי בהחלט – גם בתור ניטשני אדוק גם בתור פסימיסט גמור. בעיניו היה זה לדבר המובן מאליו, שאין בלח סדרים חדשים, יהיו איזה שיהיו, לשנות אף במקצת את חק הצער והיסורים העולמיים, את עבודתו הפנימית של האדם, רעת-לבו הנצחית וביחוד – אפסותו. שום סדרים שבעולם לא ישינו את הטבוע בעצם מהות-ההנהגה. ואם כך היה יחסו אל הסוציאליזם, שידע את תורתה על בריה, מה פלא יש בדבר, אם גם אל הציוניות, שלא היטיב לדעתה כל-כך, התייחס בכדומה לזה?

שאלת-היהודים – היה חוזר ואומר – לעולם לא תפתר. הייתי עובד לטובת הציוניות, אף-על-פי שזרה היא לרוחי בהחלט. הייתי מוכן ומזמן לותר לשמה גם על אחדים מן הפרינציפים הכייקרים לי; אבל אין אני מאמין בשום אופן, שיש בכחם של יהודי-הנהגה לפעול וליצור דבר-מה.

אני וברנר לא יכולנו, כמובן, לשום לב לדעות כאלה ביחס לשאלות שלא חדלו מהעסיק את לבותינו. בינינו לבין עצמנו היינו מדברים לעתים תכופות מאד – בין יתר הדברים העומדים ברומו של עולם – גם על טרגדיית-היהודים הגדולה. וזה היה מנוי וגמור אצלנו, כי אפשר ואפשר לנסות ללכת בדרכים שונות במה שנוגע לפתרון שאלת חמורה ונזשנה כשאלת-היהודים. הייתי חושב אפוא ענין את ברנר לציוני, בה בשעה שברנר כבר השתתף במרץ רב בעבודת המפלגה הציונית. על „בונדיותו“ נודע לי במקרה, תוך-כדי-שיחה עם ברנר. הבעתי אז את החשש, אם אפשרי הדבר, שאיש שבור בפנימיותו כמוהו יוכל לפעול דבר-מה על שדה איזו תנועה חברתית. אז אמר לי ברנר: „להלחם בקפיטליסטים ומגניהם יכולים אחרים; לערוך את ה„קמפף“ – זה יכול אני!“ ה„קמפף“ היה הוצאה קונספירטיבית בשפה היהודית, שיצאה לאור על-ידי מפלגת ה„בונד“ בהומל. כמה זמן עמד בראשה ברנר בתור עורך – איני יודע. אבל עובדה היא, כי זמן ידוע היה הוא הנשמה החיה של „קמפף“ זה. מאותה תקופה זוכר אני עוד אמרה אחת של ברנר, שנפלטת מפיו אגב-אורחא: „הפועלים היהודים הם חמר לא-רע. הריני מארגן אותם כדבעי“.

וכשם ש„בונדיותו“ של ברנר נודעה לי במקרה – כך נודע לי במקרה, שהוא כותב. אמנם ידעתי, שכבר הדפיס פעם אחת ב„המליץ“ רשימה קטנה: „פת-לחם“; אולם התייחסתי לאותה רשימה כאל נסיון ספרותי של מתחיל, מעין „חטאת-נעורים“. והנה פתאום, בבקר לא-עבא, אחרי ימים רבים של ידידות ושיחות יום-יומיות, הביא לי ברנר חבילה שלמה של כתבייד לעין בהם על-מנת שאכתוב, אם אמצא בהם דברייטעם, מלים אחדות על-אודותם לא. לי שלקוביץ (בן-אביגדור), שתתחיל באותם הימים להוציא את ה„ביבליותיקה העברית“ שלו. ראיתי, כי ברנר מבקש לתת בכתביו גטוי אמנותי לכל המענה ומעסיק, אז את פנימיותו, ופניתי בנדון זה לבן-אביגדור. בן-אביגדור קבל את הכתבים ברצון רב, והקוראים –

ברצון עוד רב מזה. קוראים רבים כנוהו אז בשם „גורקי העברי“. על קבץ ספוריו הראשונים האלה – „בעמק עכור“ – כתב מ. י. צרדיצבסקי, שמחברם עדין לא היה ידוע לו כלל, מאמר מלא דברי שבח וקלוסים. בסוף מאמרו העיר: „נשימתו כבדה“. לאחר זמן־מה קבלתי מכתב מברנר, הגומר במלים אלה: „והנני אחיך, הנושם בכבדות“... כן. הוא נשם בכבדות. הוא נשא בקרבו את יסורי־הדורות וענויי אלמי האנשים שמסביב לו...

## IV

## „איש בלי חכמות“

חושב אני, שטוב טוב אעשה אם אדבר על האיש, שהיה קרוב לי כל־כך ושרק דעותי הדתיות בשנים האחרונות הפרידו בינו וביני, באותה הפשטות והבהירות, שבה דבר גם הוא על אחרים. במקום עתרת השבחים ושפעת הכנויים אניד אפוא עליו את השבח האחד, הכי־גדול בעיני:

הוא היה „איש בלי חכמות“...

עמק היה האיש, חודר לכל המעמקים, בעל פקחות מרעבת, מחדד בשכל ובהרגשה, מחדד עד למאד – ועם כל־זאת נשאר תמיד, איש בלי חכמות“.

איש לא היטיב כמוהו לדעת את האדם וחיוו, תהומות הנשמה פתוחות היו לפניו, חריפות נתוחו הפסיכולוגי הגיעה למעמים עד לזו של דוסטויבסקי – ובכל־זאת נשאר – „איש בלי חכמות“.

הוא, הגבר ראה עני, שהתגלגל בגיא־אפלה של גיטאות בין אחיו היהודים ברוסיה ואנגליה, שעבד במפלגות שונות, „שמאליות“ בתכלית ו„ימניות“ בתכלית, שרכש לו נסיון־חיים נציר וידע כמה וכמה מסודות החיים לא־שוקם – הוא נשאר איש בלי „חכמות“...

כל מה שעשה – עשה בתכלית השלמות. לא ידע פשרות. ככל „איש בלי חכמות“ היה תמיד קצוני. ולא היתה זו אותה קצוניות מעשה של כמה מ„קצונינו“, כביכול, שמקורה באהבת דברים שב„מדה“ ובאותו חשק מנחך להתראות כמקורי, – לא! זו היתה הקצוניות, ששרשה בעמק הנפש הקריוזית והמלאה אמת.

הוא היה רצון ושלם כאחד. רצון – על־ידי הספקנות הטבעית, החטוט והנקור הבלתי־פוסק, היסורים הפנימיים ובטולה „אני“ לגבי כל הקדוש ונשגב בעיניו, ושלם – שלם ומצק במאניו, במעשיו, בהנהגותיו, ביחסו אל אנשים, בדבורו, בכתיבתו, בכל אשר יצר. ואם אי־אפשר להמליץ עליו, כי תמיד קים את הנאמר: „תמים תהיה עם ד' אלהיך“, שהרי לכדי

הפרת רליגיוזית ברורה לא הגיע, או, יותר נכון, הפרע בנדון זה על-ידי התיאוריות המודרניות, שלא יכול לפסוח עליהן, ועל-ידי הפסימיות שלו הקצונית – הגה היה כל רגע ורגע בחייו תמים עם אנשים.

הוא היה טוב-לב בהחלט. יש אנשים טובים מלד, הכובשים את טוב-לבם בקרבם, בראותם, כי דורש הוא מבעליו קרבנות, כי מביא הוא להם מצוקות וענויים ודורש מעמם יחס של הקפדה וחמרה-דין אל ת, אניי שלהם. יש גם כאלה, המתגיישים בטוב-לבם: כסבורים הם, שאין זה אלא העדר, "לחגברא". ויש ביניהם שוטים, החושבים בתמימות, כי אין זה ממדת ה"יפוי", והמודרניות". אפשר לדעתם לעבוד לשם, רעיון, לשם, אידיאל, לשם איזו תיאוריה בין התיאוריות; אולם לעשות את הטוב כמשמעו – זה לא נוח, זהו פרימיטיבי יותר מדי... מה מודרניות ועמקות יש כאן? אין זה, לפי רוח-הזמן.

אבל לכך היה ברנר, איש בלי חכמות, שילך בכל-עו – ובכל עת תמיד – אחרי הטוב שבנפשו. לא רק שלא כבש את טוב-הלב, שבא לו מלד, אלא גם פתח ושכלל אותו בלי-הרף.

לצערי העמק לא באתי עמו במגע בשנים האחרונות. אולם עובדה אחת קטנה מהתנהגותו בשנים האחרונות הרגאתני לדעת, כי ברנר נשאר כל ימיו אותו ברנר שהיה, אותו ברנר, הנותן כל אשר לו, נותן בלי חשבונות ופקפוקים.

בשנות-חייו האחרונות עברה על ברנר דרמה נפשית קשה. רצה ברנר לנסות ולחיות, ככל האנשים. הדבר לא עלה בידו. וכעבור סערה-הדרמה נשאר שוב בודד ועוזב לנפשו. מן התקופה הקצרה של חיי-המשפחה שלו נשארו לו לברנר שלחן, שרפרף וכסאות אחדים. כשאחותו של אחד מילדיני באה עם אישה לארץ-ישראל ובימים הראשונים לא מצאה את הרהיטים הדרושים לה – מפאת יקר הרהיטים או בארץ-ישראל – הביא להם ברנר תכף ומיד את מעט החפצים שנשארו לו. לו, לברנר, אין צורך בזה, הוא יכול להתקיים גם בלא-הכי...

עובדה קטנה זו, שבחיי ברנר היתה בבחינת, מעשים בכל יום, מזכרתני אפיוזודה אחרת מהתנהגותו של ברנר לפני עשרים שנה. ברנר אך יצא אז מן ה"שיבה", שבה למד, והתפרנס בהומל מהוראות-שעה בעברית. הוא הרויח אז ח' או י' רבלים לחודש. נקל לשער עד-כמה, מרווחים היו חייו של איש, המשתכר שני רבלים – או גם שנים וחצי – לשבוע. פעם אחת בא אלי ברנר בבקשה, שאתן בביתי מקום לדון לשמואל'יק שלו.

– מי הוא שמואל'יק זהו – שאלתי.

– ה"קסטקינד" (אוכל-מוזנות) שלי, – ענה ברנר. חשבתי, שהוא מהלל, ואמרתי: מובן מאליו... מי יחזיק בני-אדם על שלחנו, אם לא עתיר-נכסין כמוך?

אבל ברנר נאר לי הפל בפשטות: שמואל'יק זה הוא בחור-ישיבה

צעיר, שהוא, ברנר, מכלכלו ומפרנסו. אביו של שמואל'יק, שו"ב עני באחת העירות הנדחות, איננו רוצה לשלוח לו להומל כסף זי מחיתו: רוצה הוא, ששמואל'יק שלו ישב בעירתו וילמד גמרא ולא ישב בהומל ללמוד את ה„גנמטיקה“ של קירפיצ'ניקוב ואת ספר-הגיאוגרפיה של סמירנוב... ממילא קיב ברנר בפרנסתו...

כחצי שנה לן אצלי שמואל'יק וארותו, ארוחת תמיד, נתנה לו מאת ברנר „כיד-המלך“...

## VII

## הטולסטויאי—אברמזון

חוננו בהומל היה ניטשני; את אישיותו של ניטשה, חייו הפנימיים והלך-מחשבתו היינו משיגים באפן שונה לגמרי מהשגתם של חסידי ומתנגדיו גם-יחד. ראשית-כל חשבנו לבלתי-נכון לדבר על איו, „שיטה“ ו„תורה“ ביחס לניטשה. ניטשה ושיטה הגיונית-פורמלית קבועה — האין זה תרתי דסתרי? כל ארח-חיי של ניטשה, כל יצירתו, כל התאבקותו הרבה ונפתוליו הלא אינם אלא מחאה אחת עזה נגד אלה, השואפים לצמצם את החיים הפנימיים ואת היצירה הפלתיפוסקת של רוח האדם בתוך מסגרת צרה של שיטות, הבנויות באפן מלאכותי, ולו גם מתוך אמנות עצומה של מחשבה ומתוך שכליות מרבה. „האדם העליון“ ותורת-צרתוסטרה שלו לא היו בעינינו פילוסופיה גרידא, אלא פרי נסיון פנימי קדוש של אדם גדול. תביעותיו של צרתוסטרה מן האדם והחיים לא היו נחשבות אפוא בעינינו לאמורליות, ומכל-שכן שלא ראינו בהן אנטימורליות. ראינו בצרתוסטרה מעין התגלות עליונה, שאינה עומדת כלל בנגוד — כפי שחושבים אחדים ואף טולסטוי בעצמו — לתורתו הדתית-מוסרית של טולסטוי, אלא שכל תורה מוסרית נעלה אינה לנגה אלא דרגה ראשונה, התחלה והכנה.

מסבת כל האמור היתה תקופה קצרה בחיינו תרוחניים, שבה שאפנו בכל-עז לחדש את בנין חיינו על יסודות הטולסטויות העקבית והמחלטה ביותר, אף-על-פי שמאידך גיסא לא חדלנו אף לרגע מהיות ניטשנים על-פי שאיפותינו הרחוקות לעתיד. כל מי שיש לו ענין בטפוסי טולסטויאים יהודים, יעין ב„מסביב לנקודה“, ביחוד באותם המקומות, שבהם יספר על יחסו של גבור הרומן אברמזון אל שני טולסטויאים יהודים, אנשים צעירים לימים, בניו של יהודי עשיר מפלג, שעזבו את עשר בית-אביהם ואת חיי התענוגות והגיל על-מנת לאכול לחם-נקודים ולשתות מים במשורה ולעבוד עבודה גופנית קשה ומקרכת. כותב הטורים האלה הוא עד הן לכל הדברים המקפריים שם.

וכיון שקראתי בשם אברמזון — אעיר אגב-אורחא על „קוריוז“ ספרותי

קטן, המראה עדיכמה נשאר ברנר תאמתי, למרות מה שנתפרסם כל-כך בין המודרניים, זר ומוזר עד היום הזה לחלק הגון מן הסופרים. ד"ר קצק נתן ב"העולם" הערכה של ברנר הסופר. בין יתר דבריו הוא אומר, כי פיאָרמן ב"מסביב לנקודה" (1) וחפץ ב"שכול ושלון" – שניהם אינם אלא ברנר בעצמו. ד"ר קצק לא מצא אפוא לנחוק, בטרם נגש להעריך את ברנר בתור סופר, לעצול לכל-הפחות בכתביו של זה. שהרי אלמלי עשה כך – היה יודע, כי פיאָרמן הוא הגבור של "בחוף", ובינו לבין גבורו הראשי של "מסביב לנקודה", אַרמזון, רב ההבדל וגדול המרחק...

כאמור, אין זה אלא אגב-אורחא. כבר הזכרתי למעלה, כי בטפוסו של אברמזון הגשים ברנר את-עצמו ועוד טפוס אחד חסידי, שהיה קרוב אליו מאד בימים ההם. אברמזון שב"מסביב לנקודה" גם נשא זמן רב את נפשו, לפי המקפר שם, לחבר ספר על-אודות "השפעת החסידות על הספרות העברית החדשה"...

בחייה-החברה היה ברנר בראשונה ציוני (אני מדבר כאן על הימים הראשונים לידידותנו) ואחר-כך – בונדאי. אולם בחייו הפרטיים התנהג תמיד כטולסטויאי אדוק וקצוני לכל פרטיו. עוד רב מזה: בשעה שאנו, חבריו, כבר עזבנו את האידיאולוגיה הטולסטויאית לגמרי, הנה ברנר – בחייו הפרטיים אני מדבר – נשאר בעצם אותו טולסטויאי כשהיה. מובן, שבברנר, האיש השונא "שלידים" חיצוניים, לא עשה מימיו את-עצמו טולסטויאי בפני אחרים ולא כנה את-עצמו בשם זה. אבל בעקר היה חי תמיד על יסודות הטולסטויאיות.

יש שגם נדמה לי, כי הוא, יוסף חיים ברנר, היה אולי – אחרי ה"דוכאורים" – הטולסטויאי העקבי האחד והמיחד, אף-על-פי שלא נהג בעצמו, לא בימיה-האחרונים, מנהג טולסטויאיות חיצונית, כאמור. הקולוניה של ה"טולסטובצים" – תלמידי טולסטוי, שרצו להיות על-פי תורת רבם – לא הצליחה, כידוע. כמה מן ה"טולסטובצים" האלה שבו והיו אינטליגנטים אובדים ומבקשים כשהיו. לעמת-זה חי ברנר כטולסטויאי אמתי עד נשימתו האחרונה – והוא הרי לא דבר כמעט כלל על הטולסטויאיות שלו...

כל היודע לקרא בין השיטין וממעל להן – הוא יבחין, אם רק יקרא בעיון את כתבי-ברנר האחרונים (והקורא את כתבי ברנר שלא בעיון הרי זה כאלו לא קרא אותם), כי מאחורי הסוציאליסט והלוחם הנלהב מסתתר לא רק החקרן הנצחי הגדול, לא רק איוב כבד-המכאובות וקהלת המרבה לנסות ולבקש ולשאל, אלא גם האישיות הכי-מוסרית בנוסחו של טולסטוי, המשפּרת ומקַנְשֶׁת על-ידי מדת-הרחמים היהודית המיוחדת... רחמים רבים אלה, ששכנו בקרבו, הם הם שִׁיצְרוּ דברים, כ"כריה עלובה", "חלל" ו"הנדיל"; רחמים אלה הם הם שעשו אותו עומד תמיד לא על צד הנלחמים והגבורים, ואף אם הם נלחמים לטוב שבדברים הטובים,

כִּי־אִם עַל צַד הַחֲלָשִׁים בִּיּוֹתֵר וְהַמְּדַכְּאִים בִּיּוֹתֵר, עַל צַד הַבְּלִת־מוֹעִילִים, הַבְּטָלִימִים וְהַבְּלִת־מַצְלִיחִים...

כִּי אֵין הוּא מַמְצָדֵי אֱלֹהִים, הַמְּשַׁתָּרְרִים עַל זִוְלָתָם בַּכֹּחַ־הַאֲגָרוֹף שֶׁלָּהֶם – זֶהוּ דְבַר הַמּוֹבֵן מֵאֲלֵינוּ. כִּי אוֹהֵב הוּא אֶהְבֵּת־אֶחָא אֶת הָעוֹבְדִים, אֶת הַסּוֹבְלִים, אֶת הַמְּהֻרִּים וְיוֹצְרִים אֶת הַחַיִּים בַּעֲמֶל־כִּפִּיהֶם – גַּם זֶה מוֹבֵן מֵאֲלֵינוּ. אוֹלָם בְּדַבְרֵי כָאן עַל אֶהְבֵּתוֹ לַחֲלָשִׁים – לֹא עַל הַסּוֹצִיאֲלִיּוֹת אֲנִי דֵן. פְּנֹנְתִי אִמֶּרֶת הִיא: הוּא אוֹהֵב, יוֹתֵר נֶכּוֹן, הוּא דוֹאֵג וּמִשְׁתַּתָּף בְּצַעֲרוֹ שֶׁל זֶה, שְׁאֵף לְעִבּוּדָה אֵינוֹ מְסַגֵּל עוֹד; זֶה, שִׂיד הַחַיִּים הַשְּׁלִיכָתָהּ הַחוּצָה וְאָפֶס לוֹ דֶּרֶךְ בְּמִרְחַבֵּי הַיָּקוּם פֶּלֶו, זֶה שְׁאֵינוֹ כֹּלֵל וְכֹלֵל מִן הַגְּלַחֲמִים, זֶה שְׁאֵינוֹ בּוֹנֵה אֶת בְּנֵי־הָעֵתִיד וְאֵינוֹ פְּרֹדוּקְטִיבִי, זֶה שְׁאֲחֵרִים גּוֹלּוֹ מִמֶּנּוּ הַכֶּלֶ, הַכֶּלֶ, וְהַשְׁאִירוֹ לוֹ רַק אֶת דַּמְעוֹתָיו...

## VIII

## חֲלוֹמוֹת־נֶעֶר

מֵתוֹךְ נְאוּמוֹ שֶׁל עֶסְקֵן אֶחָד בַּשַּׁעַת נִשְׁתָּ־אֲבֵל, שֶׁנַּעֲרָךְ לִזְכֹּר בְּרֵנֶר: „בְּרֵנֶר בָּא לִפְנֵי שְׁמוֹנֶה־עֶשְׂרֵה, עֶשְׂרִים שָׁנָה בַּעֲרָךְ לְנִרְשָׁה. הוּא בָּקֵר אֶת הַחֲבֹרָה הַסְּפֹרוֹתִית הַקְּטָנָה, שֶׁהִתְרַכְּזָה מִסְבִּיב לִי. לִי פֶּרֶץ. הוּא עֹשֶׂה רֶשֶׁם רַע עַל הַכֶּל וְעַל פֶּרֶץ בִּיחּוּד. פֶּרֶץ הִיָּה יָדַעַן גְּדוֹל שֶׁל טַבַּע־הָאָדָם, הוּא הַעֲמִיק לַחֲדוֹר לַתּוֹךְ נִשְׁמַת אֲנָשִׁים, וְאֶפִּילּוּ הוּא לֹא גִלָּה בְּבֵרֶנֶר דְּבַר, שִׁיָּהּ בּוֹ מִן הַטּוֹב וְהַיָּפֶה...”

אֲגַב, מִפִּי פֶּרֶץ עֲצָמוֹ שִׁמְעָתִי פַּעַם אֶחָת חֻת־דַּעַת רַעָה מֵאֵד עַל בְּרֵנֶר הַסּוֹפֵר וְהָאָדָם. עוֹבְדָה זֶה הִבִּיאֲתָנִי לִיָּדִי הַתְּרַגְּזוֹת רַבָּה, עַד שֶׁתִּקֵּף יִשְׁבַּתִּי וְכַתְּבָתִּי עַל־פִּי רֶשֶׁם הַדְּבָרִים הָהֵם מֵאִמֶּר קֶצֶר וּרְב־חֶמֶה עַל י. ל. פֶּרֶץ (נִדְפַס בִּיהוּדִית בִּשְׁם „חֲשׁוֹנוֹת”), שֶׁבִּסּוּפּוֹ נֹאמַר: „שְׁקִיּוֹ שֶׁל פֶּרֶץ אֵינֶם אֵלָּא מֶלֶךְ, גִּזֹּן, צִלִּיל – אֵלֵּי־הֵם אֵין בְּתוֹכָם”.

אֲבֵל פֶּרֶץ לֹא הִיָּה יָחִיד בְּדַעַתוֹ זֶה עַל בְּרֵנֶר. גַּם מִפִּי פְּרִישְׁמָאן שִׁמְעָתִי פַּעַם דַּעַת דּוֹמוֹת לֵאלֹהִים בִּיחֹס לְבֵרֶנֶר. אֲמַנָּם הוּא הֶשֶׁוּהָ אֹתוֹ אוֹ לְמַקְסִים גּוֹרְקִי, אֵלָּא שֶׁגַּם דַּעַתוֹ עַל מַקְסִים גּוֹרְקִי לֹא הִיתָה – לְכֹל־הַפְּחוֹת בִּימֵים הָהֵם – טוֹבָה בִּיחֹתֵר. „כֹּכֵל עַת שְׁאֲנִי קוֹרָא אֶת סְפּוּרִיו, נִדְמָה לִי חֲמִיד – כֵּךְ שִׁמְעָתִי מִפִּיו לְפָנִים – כִּי בַּעֲדֵי רֵגַע אֶחָד יִקַּח מְטָלִית לַחֵה וְיִטְפַּח עַל פָּנָיו כֵּל מִי שִׁיפָּשׁ...”

בְּשָׁנִים הָאֲחֵרוֹנוֹת שָׁנָה פְּרִישְׁמָאן אֶת דַּעַתוֹ עַל בְּרֵנֶר שְׁנֵי רַבִּי. לִידֵּי כֵךְ הִבִּיאֲתָהּ, כַּמֶּדְמֵנִי, לֹא הַסְּפֹרוֹת הִיפָּה שֶׁל בְּרֵנֶר, אֵלָּא מֵאִמֶּרֵּי הַפּוֹלִקְמִיִּים מִן הַזְּמַן הָאֲחֵרוֹן. פְּרִישְׁמָאן רָאָה כָאן פְּתָאם אֶת גְּבוּר־הָרוּחַ, הַלּוּחַם הָאִמִּץ.

לְעֻמַּת־זֶה הַחוּזִק פֶּרֶץ כֵּל יָמָיו בְּדַעַתוֹ הָרָאשׁוֹנָה וְאֵין פֶּלֶא בְּדַבְרֵי.

פֶּרֶץ – כנפי רוח קל; ברנר – דאגה קשה של אי־המרתף; ואיך היו שני אלה יכולים לבוא לידי הכנה?

כי הנה כמו שעשה ברנר רשם רע על תלמידי פרץ בורשה – כך עשו הם, עם פרץ בראשם, רשם רע מאד על ברנר...

ואיש מן החבורה ההיא לא ידע, למה ובשביל־מה בא ברנר לְנִרְשָׁה. אם היו יודעים זאת, בודאי שהיו לועגים וְבוֹזִים לוֹ עוד יותר...

והמעשה שהיה, כך היה: בדרך החפזים והשאיפות לתקן את הרע העולמי של החיים והאדם, את עֶזְרָן נפילתה הנצחית של האנושיות – הגיעו אחדים מאתנו (כלומר: ברנר, ש. ס. גאוס, אני ועוד אנשים אחדים) לידי מחשבה שכזו: החיים מלאים אסון וחטא. נוח לו לאדם שלא נברא משנברא. אבל עכשו שנברא – עליו להשתדל בכל מאמציו־לחיותו לשפר, לשכלל ולקדש חיים אלה בקדושה עֲלֵאָה. אולם כיצד אפשר להגיע לידי־כך? על־ידי הסוציאליות – לא. האידיאל הסוציאליסטי לעולם לא יתגשם במלא הקפו ובכל תקפו, אף־על־פי שנדמה להם ללוחמים, כי התגשם יתגשם ודוקא במהרה ודוקא במלואו. ואף אם תגיע הסוציאליות מן הזמנים לידי התגשמות בחיים – כך חשבנו – הנה יהיו בני־אדם משעבדים אז פי־אלף מאשר עתה. הפלל יבלע את הפרט בליעה גמורה, שאין אחריה כלום. עתה משעבד הוא האדם ונכנע לכל הרודים בו, אבל יש לו, למצער, האילוּוּיָה היפה של הקורות. אם תתגשם הסוציאליות – הנה גם באילוּוּיָה יפה זו לא ימצא עוד נחם. כל־אחד ירגיש אז את־עצמו כגלגל פועט ובלתי־נחשב בתוך המכונה הפבירה של החברה, מכונה זו, שתהיה מאיצה בו ורודפת אותו ולא תתן לו את היללת להשאר אף רגע עם נפשו הוא. לא יהיה אז כל מקום ליצירה אנושית חפשית, שהרי כל יצירה – ה"בראשית" שלה הוא בה בעצמה, ואז, בתנאים ההם, כל דבר קטן וגדול יהיה כפוף להכרח הברזל הקשה והמיכני.

כי אפשריות הן מהפכות חברתיות – זה שֶׁעָרְנוּ לָנוּ בְּנִקְלָה. אלא שבשום פנים לא יכולנו להאמין בזה, שמהפכות כאלה תתְּדַשְׁנָה את פני החיים על־יִאֲדָמוֹת. שוינו לעצמנו בנקל את האפשריות של תחתונים למעלה ועליונים למטה, אלא שֶׁיַּחַד עִם־זוֹ חֲזִינוּ מראש בבהירות גמורה, כי החוקים של יום־מחר לא יהיו עולים בשום פנים על החוקים של היום... תקום אז לחיים ביורוקרטיה חדשה, מיליטריות חדשה, פלוטוקרטיה חדשה – העקר לא ישנה, לא ישנה האדם ולא ישנה לִב־האדם. כל מהפכה, כל שנוי בחיי־החברה אינו משנה אלא את הֶדְקוֹרְצִיָּה של הדברים, לא את תוכם. מכיון שהאדם עצמו נשאר אותו כשהיה – הלא תמיד ימצא לו די דרכים ואמצעים המובילים לידי שלטון האחד בְּשָׁנֵי לָרֶע לוֹ, לידי השתָּרָרוֹת גסה ומעשי עוֹלָ וְשׁוֹד.

ובמחשבתנו זו הרחקנו ללכת עוד יותר. נניח אפילו, באופן היותר טוב, כי היחסים החברתיים יִשְׁנוּ לטוב לא רק בחיצוניות, אלא גם בפנימיות, כי תבוא לְעוֹלָם התקופה המְאֻשְׁרָה של וגר זאב עם כבש, כי הפל יסדר

באפן כזה שהחזק לא יוכל עוד לךכא את החלש, כי המכונה החברתית תהיה שלמה ומתקנה בתכלית, כי האידיאלים של החולמים הכיגדולים של הסוציאליזם, סן-סימון, פורייה ועוד, יקימו בחיים לכל פרטיהם ודקדוקי דקדוקיהם – אולם התשג בזה המטרה האמתית האדם יהיה שבע יותר – אולם הירום ונשא ונבה אזו הבאמת יחדל להיות מה שהוא תמיד? היפרת גם רוחו כמו שיפרח גופו התבוא גם אורה אמתית, אורח-הרוח, לעולם –

באנו אפוא לידי טולסטויזם, טולסטויות לא בתור תורה או רצון קדוש, אלא בתור מעשה ומפעל. אלא שגם את הטולסטויות עצמה חשבנו רק לדרגה ראשונה, לתנאי מקדם להתחדשות האנושיות, ולא למטרה בפני עצמה.

יחד עם-זה נוכחנו, אחרי נסיונותיהם הדומים של אידיאליסטים צעירים אחדים, כי למלא אחרי דרישותיה של הטולסטויות בסביבת חייהם, ואפילו בחיים של כפר בלי כבדת-אדמה מיחדת – הוא מן הנמנעות. נולד אפוא בקרבנו הרעיון לרכש באיזה מקום כבדת-אדמה, לעבדה ולחיות עליה חיים חדשים, טהורים וקדושים, להיות למופת לכל הסובבים אותנו, להשתלם בליהרף בטחרת המדות, באהבת העבודה ואהבת האדם, להפיץ מזמן לזמן את דעותינו בכל הסביבה.

קדם-כל שמרנו את הצווי: קשוט עצמך, ואחר-כך קשוט אחרים. חשבנו: אין רשות לשום אדם להטיף לחיים חדשים מטהרים, מצרפים, מוקקים ומקדשים כל-זמן שהוא בעצמו עודנו חי באותה החברה הקלה והמסאבה, שכל באי-עולם חיים בה עתה, אם ברצון ואם שלא ברצון. השאיפה הקדושה, הגעגועים הקדושים, ואף המלחמה על חיים יותר יפים, קדושים וטהורים, – כל-אלה אינם נותנים עוד לאדם רשות-ההטפה.

חשבנו: אפילו לטולסטוי בעצמו אין כל רשות להטיף את המסור המוקק ואת הדתיות המוקקה שלו כל-זמן שהוא בעצמו חי בתור גרף ב"סניה פולקניה" שלו וטובע באותם השקרים המסכמים, שכל בני-האדם טובעים בהם. מה שהוא רוכב בכל יום על סוסו, עובד עבודה ומתקן את תנורו או את תנורה של איזו אכרה – אין בכל-זה משום חיים מחדשים בעקרו ושרשם כלל וכלל. הרי זה רק – קפריזים של גרף, פרפוסים של תשובה, אבל לא תשובה; מעט אונאת-עצמו, מעט התהדרות, מעט, אתה בחרתנו" וברוך שהבדילנו מן התועים."

אין אפוא עצה אחרת כראם לעזוב לגמרי ובהחלט את כל דרכי-החיים המקבלים בין בשדרות הגבוהות, בין בשדרות הנמוכות. לתכלית זאת צריך לברוח לא רק מן העיר, כראם גם מן הכפר. צריך למצא איזו פנה נסתרה באמריקה, לעבוד שם בשדה, לחיות שם חיים מוקקים, שיהיו למופת לכל המבקשים להגשים טהרת-אמת בחיים.

אבל למי נספר ולמי נביע דברים כאלה? מי יבין הגיגנו? מי יטעים לרבים את הצורך בנסיון חדש כנסיונו? בסביבתנו לא מצאנו אף איש אחד

אשר ידע ויבין את אשר ירחש לבנו ויגיש לנו עזרה רוחנית וחמרית. ובאותם הימים קראנו את ה"אלטווארג" של פרץ ונדמה נדמה לנו, שהוא, פרץ, הקץ כל-כך בחיים הנושנים עם כל הקולטורה שלהם, בודאי ששיג ויבין את האידיאל הטהור שלנו ויעשה כל מה שבכחו לטובת הגשמתו. תמימים היינו.

ברנר נסע לנרשה בשביל להראות עם בן-אביגדור ומו"לים אחרים, אבל בראש ובעקר עם פרץ...  
כששב מנרשה שאלתיו:  
— ומה בדבר פרץ?  
— לא יכולתי לדבר עמו דבר. איננו משלנו כלל וכלל...

א

## בבתי-סוהר וקסרקטין

„קינים, הגה והי“...

אי-אפשר לסמן באמן אחר את הרוח ששררה במכתביו של ברנר למקרביו. לדבריי-הקינים כבר הרגלנו, עד כי נדמה לנו, שאי-אפשר אחרת, שפך צריך להיות. עבר זמן רב ואני לא קבלתי אף מכתב אחד מברנר. מה-זה היה לו, למריהנפש הגדול? —

אחר-כך נתגלה הדבר, כי ברנר לא כתב מסבה פשוטה: קלעו אותו מבית-אסורים אחד לבית-אסורים שני ולא היתה לו היכלת לכתוב... כיצד נפל לתוך בתי-סוהר רוסיים? הוא עבד אז ג' „בונד“. לא היה זה אז מן החדשות כל-עקר, כי יחסו בדי-עשו גסות יהודי צעיר מן השוק, שאינו יודע עד-מה, לא מ„ריבולוציה“ ולא מ„סוציאליזם“, וישימוהו בבית-הסוהר. ומה-גם ברנר, האיש שהיה ידוע בתור סוציאליסט וריבולוציונר. כך חשבנו, אולם לא כן היה באמת. פשוט: מצאו אותו, את ברנר, באיזה מקום בלי „פספורט“, מיד התחילו להוביל אותו מבית-סוהר לבית-סוהר. לא שמו לב אליו, מאחר שלא חשבוהו לא לפושע סתם ולא לפושע פוליטי, אלא סתם, על-פי השיטה הרוסית של „זדורובו ו'כיוש“, היו סוחבים אותו ממקום למקום, מדרך לדרך, מ„פך-ברילקה“ אחת אל השנית, ממסע-אסירים אחד אל השני, בחברת כל מיני גנבים ורוצחים וסתם חלאות-מין האדם. וכה עברו ירחים אחדים.

היתה אז לברנר ההזדמנות לראות מחנות מחנות של „פוליטיים“, שהיו שולחים אותם ממקום למקום. אם ב„מסביב לנקודה“ ו„בחרף“ תאר ברנר את חיי ה„פוליטיים“ מבחורי בני-ישראל בעודם יושבים ומתנפחים בחדריהם, הגה תאר חיי „פוליטיים“ אלה בבתי-האסורים ברשימותיו „מא. עד מ.“, שנדפסו ב„המעורר“, תאר באותו הצער והזעם, אותו כאבי-הלב ואותה

הסרקסטיות, המיחדים לכשרוננו. כשם שמנדלי מ"ס עובר לו בעירותיו שלו, בקבצנסק וגלופסק שלו, ומדי עברו הוא חוזר ורואה ומסתכל בחייהם האפסיים של גבוריו, שופך עליהם חצי לעגו וקצפו, כואב כאבם, בהיותו אחד מהם, עצם מעצמיהם, – אף ברנר כך: שופך הוא ברשימותיו אלה את כל לעגו הדוקר על גבוריו ה"פוליטיים", ובעת ובעונה אחת הריהו סובל ונושא עמהם, אחיהם הוא, אחד מהם, אף כי מאידך גיסא ברי לו, שאין יסוריהם הם ויסוריו הוא בונים ומפרים, אין מטרה להם ואין טעם מוסרי להם... כי חסר לו, לצעיר הישראלי, העקר: חסר הכח, הצונה את החיים, חסרה הקרקע, חסר מקור כל שמחה אמיתית והתקדשות אמיתית – העבודה הפרודוקטיבית.

חסל סדר בתיסוף – והנה צרה חדשה: קסרקטין. לקחו את ברנר ועשוהו חיל. ברנר ועבודת ה"סלוב"ה הרוסית! מובן, כי בשום אופן לא יכול היה ברנר להסתגל אל מנהגיה של ה"קזרמה" הרוסית, אל ה"פדקפליים" הרודים בעו, ב"מתנות-יד" ובקללות וגדופים, בנתיניהם; ומאחר שהיה נופל בזריותו מחבריו, היה שוקל למטרפסיה יותר מאחרים ומתענה עדמות תחת יד הנוגש... לאחר-זמן העבר לעיר אוריל. בהשתדלותו של הרב בעיר ההיא, הסופר ח"י קצנלסון, הקלו שם מעליו קצת את על עבודת-הצבא. אף-על-פי-כן גם ה"קלה" זו היתה עדין חמורה ביותר... זמן רב התענה, עד שלסוף כשל כח הסבל – והוא ברח. תפשוהו ושוב התחילו להתעלל בו, להוביל אותו ב"אטם", מבית-אסורים לבית-אסורים, מדרך לדרך, מעיר לעיר – כי לא יכלו לקבוע את אישיותו, מאחר שהיה מחסר כל תעודה ואיש לא ידע מי הוא.

בימי היותו באוריל היה ברנר יוצא ונכנס אצל חבורה סוציאליסטית-ריבולוציונרית ושם התנדע אל חיה ולפסון מהולר. חיה ולפסון זו היתה אחת הנשמות העבריות, ששאפו להצמיח ישועה ולהביא גאולה לעולם על-ידי מסירת-הנפש על קדוש שמה של הסוציאליזם. היא לא היתה דומה לאנשי-המפלגות דהאידיא. צנועה היתה אשה זו וחרישית, לבית-אצילית, נקבת העדנה הנפשית. איני יודע בברור את יחסיה היא אל ברנר: ידוע לי רק יחסו של ברנר אליה. זו היתה, אם איני טועה, האשה האחת (לכל-הפחות עד התקופה הארץ-ישראלית) שברנר אהבה, ומובן שהיתה גם האהבה – בגרירת, כלומר: מלון ספקות, רפלקסים וענווילב מיחדים...

והנה אך נודע לאותה חבורה של הסוציאליסטים באוריל דבר בריחתו של ברנר וענוויו ואת אשר צפוי לו לכשיודע סוף-סוף מי ומה הוא – מיד נסעה חיה ולפסון ובאה לרוסלב (פלך סמולנסק) וסדרה שם חבורה ממצמצה של אנשים, ששמו להם למטרה לשחרר את ברנר, ואף אם הדבר יעלה בקרבנות מרבים. רומי טהור אחד, סוציאל-ריבולוציונר – שמו היה רומן – הומן לקחת חלק במצנות-הצלה זו, אף שלא ידע כלל מי הוא ברנר זה. ומאחר שהיה ידוע, כי מובילים את ברנר לבוברויסק – יצא רומן זה ועוד איזה אנשים עמו מרוסלב לבוברויסק. שם באו בדיון ודברים גם עם

קבוצת בונדאים – ופעם אחת, כשהובילו את ברנר לבית-האסורים דרך סימטה צרה, חטפו אותו „בכחות משתפים” מיד „מליו” (ברנר עצמו לא ידע עד-מה), חטפו ממש, עד שה „מליום”, שהיו נדהמים ונרעשים, לא הבחינו כלום, והושיבו את ברנר בדירת-סתרים. שם בבוברויסק, באותה דירה קונספירטיבית, ראיתי את ברנר בפעם האחרונה. מאז והלאה לא ראיתיו עוד פנים אל פנים. בליתי אז בחברתו זמן רב. השיחה היתה על-דבר הטרגדיה הישראלית. והנה קו מצין: ברנר לא היה שייך אז עוד ל„פונד” – ואת הדבר הזה גלה בפרוש למציליו, חבריו הבונדאים. אגב: את הסוד ההוא ידעו הבונדאים גם קדם לכן, ובכל-זאת לא הפריעה עובדה זו אותם מלהעמיד את נפשם בסכנה לשם הצלתו. הם הוקירו לא את ברנר הבונדאי, כי-אם את ברנר האדם, שהיה חביב עליהם מאד. עוד רב מזה: בשוחחו אז עמהם השמיע ברנר כמה וכמה רעיונות של אפיקורסות גמורה ביחס לסוציאליזם היהודית, ואני השתוממתי בראותי, כי הסוציאליסטים הצעירים האדוקים ההם קבלו את דבריו בהכנעה ולא התריעו כנגדם. ואחדים מהם אף החלו להרהר בדבריו ושקעו במחשבה... נאסף סכום-כסף ידוע בעד ברנר, העבירוהו כנגבה את הגבול – וכשיצא למרחב, התחיל להוציא זמן-מה אחר-כך את קונטרסי „המעורר”.

## XI

## „המעורר”

שנות 1905, 1906, 1907 קשות היו ביותר לישראל ולרוח-ישראל ברוסיה. הריבולוציה הרוסית בלעה את הפל, נסרו באויר קמרות ריבולוציוניות וסוציאליות, ועל תרבות לאומית-עברית לא חשב איש. את כל התקוות תלו בהצלחת הריבולוציה. וכשהריבולוציה הרוסית לא הצליחה ובאו בעקבה הפוגרומים הנוראים והתגברה הריאקציה פי-שבעה – מיד נתמלאו הללבות יאוש קצוני, שלא היה מוצא ממנו. התשובה אל העצמיות, המשך החיים הלאומיים – כל זה נשכח באותם ימי הבהלה. אף הלאומיים המושבעים שלנו שכחו כל מה שהטיפו במשך שנים רבות. גם על ציוניים אלה, שבמשך שנים רבות הורו, כי ישראל לא ינשע על-ידי חלוף מעמדות ושנוי הצורות והסדרים המדיניים, היתה גדולה השפעת הרגע וגם הם נאחזו ברשת הפסיכოזה של הריבולוציה. וכשלא הצליחה הריבולוציה, השתררה אדישות משנה ונפרזה. כותב הטורים האלה, שבעצם ימי התקוות הגדולות כתב מאמרים כגון „על הזבח” וכו’, שמעולם לא חשב כי הריבולוציה תביא בכנפיה גאולה ליהודים ובשעת הפוגרומים עמד על נחיצותה של תשובה שלמה אל ה„אני” הישראלי, היה כמעט היחידי בעתונות העברית של הימים ההם, אשר זרם „שוויהזכיות” (רַבְנוֹפֶּרְבִּיה) לא גרף אותו. „השלח”, אשר התיחס באופן דומה לתקוות הימים ההם ותוצאותיהן

המעציבות, היה מופיע אז לפעמים רחוקות מאד וזמן ידוע לא יצא לאור לגמרי.

באותם הימים יצאה הקריאה היהודית הרבה והאדירה מפי אחד, אשר לא פלל איש לשמעה מפיו. ברנר הערירי, העלוב והגולה מצא און בנפשו להרים בכח ועוז את הדגל, שנעזב על-ידי נושאו הרשמיים קסני-הלב או שנשמט מידם.

המעורר, שהוציא אז ברנר בלונדון, היה זעקת-השבר הגדולה של האיש היהודי, ויחד עמו – הקריאה למלחמה בעד אוצרות הנשמה הישראלית, בעד ה"אני" הטהור של העם הישראלי, בעד הערכים הנשגבים של תרבותו. ה"רדיקליות" של ה"מעורר" שונה היתה בהחלט מאותה ה"רדיקליות" המאחרת של ברנר, הארץ-ישראלית, שאותה הפיץ בהשפעתם של "הפועל הצעיר" ו"פועל-ציון". בלונדון היה ברנר יחיד לנפשו ויונק רק מנשמת-עצמו. לא ידע מפלגות וגם לא רצה לדעתן, נלחם בסוציאליסמוס היהודי, נלחם באפן גלוי ובאמץ-לב, כשם שנלחם באמץ-הלב גם בציוניות וב"אמיות הדוגמית". ב"המעורר" חרו ברנר אחת לאחת את פניני השירה העברית של אותו זמן, חשף ניצוצי כשרונות, נתן לכל איש יהודי, שהיה לו להגיד לאחיו דבר שיש בו משום חשיבות ומקוריות, את היכלת הגמורה להשמיץ אמריו כחפצו.

אלה הרוצים להכניס את נשמת ברנר החפשית, העשירה ומרבת-הצדדים למסגרת הצרה של הסוציאליסמוס – הייתי מיעץ להם לקרא בעיון לא רק את תאורי הכתות היהודיות-סוציאליסטיות ב"מסביב לנקודה", ב"חורף", "מכאן ומכאן", "בין מים למים" וכו', ששם הוא לועג להן ול"חבריהן", אלא גם את מאמריו השונים של ברנר ב"המעורר" (שחתם עליהם בשם "בריוחאי", ת. ב. צלאר ועוד), אשר לא התנגדות גרידא לעסקן יהודי סוציאליסטי זה או אחר יש בהם, אלא שגאה גמורה לכל מה שנקרא סוציאליסמוס ברחוב-היהודים.

אמנם לא נעלם ממני, כמובן, כי אחר-כך, בארץ-ישראל, נשתנה יחסו של ברנר לסוציאליסמוס היהודי, והיה נראה לכל כסוציאליסט. אולם לאמתו של דבר הנה שנאתו הלונדונית ואהבתו הארץ-ישראלית – הינו הך. כי הסוציאליסמוס כשהוא לעצמו תמיד היה חביב עליו, על ברנר, מאד, אף-על-פי שבתור פסימיסט מעמיק לא האמין בשום פנים, שיעלה בידי הסוציאליסמוס לתקן חיי אנוש ולשפר את רוחו. אולם את הסוציאליסמוס היהודי בגולה שנא שגאה עזה, משום שהוא לפידעתו סוציאליסמוס של פטפוט ומליצות-טפלות, סוציאליסמוס אינטליגנטי-מפלסל, ללא קרקע ואחיזה, ללא מעמד-עובדים קבוע ומקיים. כי אין הסוציאליסמוס הגלתי יוצר ופועל ובונה, אלא מחרחר-ריב בעלמא. ודוקא משום-זה התחיל ברנר לאהבה את הסוציאליסמוס הארץ-ישראלי (אף כי עד-כמה שאינו אלא המשך הסוציאליסמוס הגלתי, הכה גם אותו בשוט חרונו – ב"מכאן ומכאן" ועוד), כי מצא לפניו אנשים, העובדים עבודה פרודוקטיבית ונושאת-פירות,

אנשים, שסוף-סוף הקרקע מתחת לרגליהם, שיוצרים ובונים את החיים סביבם באמת ויש להם אפוא הזכות הקדושה לגבות את המגיע להם בצדק מאת החיים.

ועוד הערה קטנה לאלה, המתכוננים לחדור לעמק הענין: בכל מאמריו הסוציאליסטיים החוצבים אש של השנים האחרונות אין ברנר יוצא, ככל יתר חבריו, מנקדת-השקפה סוציאליסטית טהורה, אלא מנקדת-ההשקפה של מה שהוא קורא מתוך חבה מיוחדת – „שירת העבודה“... רדיקליותו של ברנר הארץ-ישראלית ביחס לדת והעבר וכו' – אינה בעיני אלא פרי טעות נפשית מצדו. לדעתי, אין היא אלא הטיה מדרך-הנשמה שלו.

את ברנר האמתי, הפנימי, יש למצא, לפי הכרתי העמקה, רק בפרצופיהם של ירמיה פיארמן („בחרף“), אברמזון („מסביב לנקודה“), „הירושלמי“ (שכלו אינו אלא צערה-שכינה), במקצת גם בלפידות הזקן „מכאן ומכאן“ וכו', וקדם לכל – באותו קול הקורא „אל החותמים והקוראים“ („המעורר“, שנה ראשונה, סוף קונטרס י"א), שסופו הוא: „הן עוד חיים אנו, שארית ישראל, וזקוקים אנו לדברים שבכתב – שפֶּלֶב ללב.“

תעודת „המעורר“ היא אפוא: תעודת הרוח הישראלית-האנושית שלנו, הרחבתה והקדשתה של היצירה הלאומית שלנו, העלאת העבר-האדם שבנו...!

תפלתו של „המעורר“: יתכנסו למתיבתא שלי כל אלה אשר חלק ונחלה להם בחזוי יהודה ונביאיה ובמתפללים לעני כי יעטוף, בגבורי המרד החסונים ובבעלי המשנה השקדנים, במנצימי זמירות הלוי ואבן-גבירול ובהולכים בעקבות רבי שלמה יצחקי ורש"ל, במתכסים בטליתו של האר"י זי"ע ובנוהים אחר קברו של רבי נחמן מברצלב; יבואו היום כל אלה אשר דבר אלהי ישראל ואלהי האדם בלבבם ובפיהם, – ויעשו חטיבה אחת מפארה, נשגבה, קדושה!

יתעוררו האחים הקרובים, גם אלה שנדרשו ולא נענו עד כה, יקומו איש איש ממקומו ויגשו אל המקדש – הן לא לקח עוד האלהים את כל חמדותיו ממנו“...

ובתפארת עוד יותר גדולה מזו ובכח עוד יותר נמרץ – בסופה של קריאה אחרת („המעורר“, שנה א, קונטרס ו):

„כי לא מרגע תדע אתי, אחי, אף לא שלווה ולא הנאה.  
כי לעוררך אני בא, אחי, לעוררך לאמר: שאל, בן אדם, לגתיבות עולם, שאל, אי הדרך, איז...“

לעוררך ולהעלות את מחשבתך אני בא; להעלותה ולהרחיבה ולחזקה למען לא תאבד בחפושיה הקשים.

שִׁמְעֵה, בן-ישראל, שמע בן-הצער, שא ראשך, שא ראשך – וינשאו פתחי עולם. אֵל מנוחה ואֵל הונאה-עצמית, תהיה איוו

שתהיה, אֵל ירָאָה מפני כָּל תוצאות, תהיינה מה שתהיינה. אֵל קורט של שקר ורפות הלב. הלאה עננים. צא מנקרת הצור. הסר מעליך הכף. גשה עד הערפל, עֲלֶה לפרדס, רֵאָה את פני ההויה. הָשִׁיג את מהותה, את כבודה. התקדש..."

## XIII

## אַחֲרִית יָמָיו

גליתי פעם את אזנו של ברנר על שיר אחד ב,המעורר, אשר מאד מאד לא מצא חן בעיני, כמו בעיני רבים אחרים מחובבי,המעורר ותומכיו. שיר זה, שנכתב דוקא על-ידי משורר מן הידועים והמחוננים, היתה בו מן התאונתיות של בחורי-שיבה שנתפקר. כבודו של המשורר ההוא רב-הכשרון במקומו מנה, אבל השיר ההוא היה, כאשר יָקָרה לפעמים גם למשורר מן המבחרים, לא יפה כלל. ברנר השיב לי, שהשיר ההוא לא מצא חן גם בעיניו, אלא – שהוא מורד עתה בכל מה שקוראים יפי וטהרה אצלנו; כי היננים היטיבו לדעת ממנו, היהודים, את אמנות החיים על-פני תבל; כי בעד הטהרה המוסרית של טובינו, וויל אנך אפילו אַ שמעק טאַבאַק נישט געבען (לשונו באותו מכתב), וכו' וכו'.

המכתב היה לי למרת-נפש, והפסקתי את חליפות-המכתבים עם ברנר. בינתיים פסק,המעורר מצאת מפאת חסר-אמצעים, וברנר יצא לארץ-ישראל. אם יקרא איש, שאינו יודע את אפן הוצאתו של,המעורר, את דברי אלה – כלומר, בנוגע ל,חסר-האמצעים – נדאי שישער לו, כי קדם לכן היה לו ל,המעורר, פִּנְדָּה הגון, שבטל ונתמזמז אחרי-כן. ואולם באמת היה ברנר מוציא את,המעורר – כמו שאומרים: בחמשת אצבעותיו. הא כיצד? בקש ברנר ומצא חובבי-עברית אחדים בלונדון, יצר מהם קבוצה וקרא לה,מסֶדֶה, לאמר: הנסיון האחרון. חברי הקבוצה,מסֶדֶה היו אנשים לא-אמידים. מהונם הדל פרשו ונתנו לשם הוצאת,המעורר. כיצד היתה אפשרית הוצאה זו? על-ידי-זה שלא שלמו שכר-סופרים, שיותר ממחצית הקונטרס היתה יוצאת מתחת עטו של ברנר, שהעורך, הכותב והמסדר – כן, גם המסדר – היה ברנר... משלוח הקונטרסים לרוסיה עלה בעמל רב. בא-כחו של,המעורר ברוסיה היה ש. ביחובסקי, איש צעיר מאד בימים ההם, בלתי-מְנֶסֶה, בלתי-ידוע ורחוק ממרכז-הספרות אז – מְנֶרֶשֶׁה. ישב-לו ביחובסקי הנזכר בעירתו הקטנה, בפּוֹצֶ'ס (מחוז צ'רניגוב), ובמשך ירחים היו קונטרסי,המעורר מְנָחִים בבית-המכס, במשרד הַצְנֵזוּרָה, אצל מר ביחובסקי עצמו, עד ששלחו לדורשיהם. אחר-כך התחיל להתעניין במצבו של,המעורר א. י. שטיבל, שאז גם הוא עדין לא היה ידוע ביותר ולא היה ביכלתו לעשות לטובת,המעורר דבר ממש. אך

בוה בא לעזר, שהיה משתדל, כי קונטרסי, המעורר לא יהיו מוטלים זמן רב כל־כך כאבן שאין לה הופכין בבית־המכס ובבית־הצנזורה. מובן, שבמצב כזה ובסדרים כאלה רק מסירותו של ברנר היא שעשתה לאפשרית את הופעת, המעורר במשך שתי שנים. אולם הדבר הגיע סוף־סוף לידי גמר לכשעזלה פרוטה מן הפיס ולא היה במה לשלם בבית־הדפוס ובמה לקנות גיר...

המעורר חדל לעורר ויחד עמו חדלה רוח־המעורר האמתית, רוח חפש המחשבה שאינה נכנעת לעקרי מפלגה. בארץ־ישראל השפיע ברנר ממפלגות, הפועל הצעיר, ופועלי ציון; ואף כי בסתר־לבו נשאר אותו שונא נמרץ של המפלגות הסוציאליסטיות בישראל כשהיה, בכל־זאת נמשך לבו אחר העובדים ובוני החיים בארץ־ישראל, שהיה מקבל עליו מזמן לזמן גם את ה"פרוגרמות" שלהם.

בשעה שהיה יוצר בארץ־ישראל את יצירותיו הפלטרסטיות, כשהיה מתייחד אפוא עם עצם נשמתו – הברר הדבר, כי בעצם הרעיון מתייחס בשלילה לפועל הצעיר, גם לפועלי ציון שבארץ־ישראל, כשם שהתייחס בשלילה לכל מפלגותיות בכלל ולמפלגותיות סוציאליסטיות בישראל – בפרט. כל זה – בעצם. בחיצוניות היה אחרת. במאמריו הארץ־ישראליים שכח ברנר לא פעם את עצמות נשמתו ורצונה, והיה חוזר אחרי המליצות הנדיקליות של חבריו, היה, בקצור, לא ברנר, אלא סוציאליסט. ושתי סבות היו, לפי־דעתי, בדבר, שתי סבות, שבגללן בא לא פעם ולא שתיים לידי חלול־הקדש.

הסבה הראשונה – הטמפרמנט הסוער, הבוער, שפחות משהיה מתנגד – היה מִפְּחַד מפני פשרה כל־שהיא, מפני המתקת־דין. ומכיון שעמד על דרך המלחמה באורטודוקסיה ובציוניות ה"בעל־הביתית" – שוב לא ידע גבול וקצב.

הסבה השנית – הלך־הנפש המיוחד, שהביאו לידי הערצת טשרניחובסקי וברדיצבסקי. אותו מכתב, ששלח לי מלונדון ושהרגיו אותי כל־כך, עד שבמשך זמן רב הפסקתי את חליפות־המכתבים עמו, לא היה אלא אתחלתא, מעין הקדמה של שורת־מאמרים שלו, בקרתיים ופובליציסטיים – מאמרים, שלא חדל מלחזור בהם על טענותיו של ברדיצבסקי בתקופה ידועה בחייו (תקופת הוצאת "צעירים") בנוגע ליתרון ה"סִיף" שלהם על ה"ספר" שלנו. רע, רע הדברו עם היהודים שאול קטא בזה, שהוא חי ימים רבים, ימי דורות, על־פי חקוק התורה שלו ותביעותיה ולא לפי תביעות התולדה, ה"חיים", ה"אגרוף" וכו'. אחר־כך עזב גם ברדיצבסקי עצמו את המחשבות הללו, שחצין ניטשניות וחצין תמימות־מערפלות, וילך בדרכים רבים אחרים. וכשנסה ברדיצבסקי מדרך זו של ההתלוננות – מיד בא ברנר והשמיע אותן הדעות עצמן מתוך אותה סריוזיות נלהבה המיוחדת לו ומתוך אש־הנשמה, שלא תמיד אינה אש זרה... וגם יד טשרניחובסקי עם ה"אליטיות" שלו באמצע. לא חטאו ישראל בזה, שהיו עוזבים מורשת־אבות וסוגדים

ללא־אלהים ומקטרים לבעל – אלא איפכא מסתברא, זה חטאם וזה פשעם שלא הלכו אחרי הבעל כהוגן וכראוי, שהיו קוראים לנביאי הבעל – נביאי השקר, שלא היה להם (כידוע!) אותו החוש בעד ה"חיים", וכו' וכו' וכו'... דבר־הנביא אלה (ירשו נא סוף־סוף גם לי להביע את דעתי בזה!) פֶּאֶר וקֶשֶׁט טשרניחובסקי בכל הכחל והשרק של כשרונו הפיזי הנעלה, וברנר אחריו – בכח־הברזל אשר לסגנונו, בעצם הנפש שלו.

זָכְרוּ את מאמרו הידוע של ברנר ב"הפועל הצעיר", שבו הגיע לִיְדֵי דעה, שאפשר לבן־אדם להיות יהודי לאָמִי ולִהְיוֹת מעריך עמִּי, בעת ובעונה אחת, את הנצרות. לא רק האורטודוקסיה התנגדה אז לברנר בגלל דעה זו... ועוד יש לו מאמר באחת מחוברות "רביבים", ששם ימצא הקורא את כל התיאוריה האנטי־יהודית של וִינִיגֶר בהסברתו הקצונית של ברנר...

גדולים היו העניינים הפנימיים שגרמו אותם המאמרים לְרוֹשֵׁם הטורים האלה. אני חמלתי על ברנר, בדעתי, כי חוטא הוא בזה חטא־מות לעצמותו האמתית. צערתיני במדה נוראה העובדה, כי ברנר חדל מְשֹׁמֵע בְּקוֹל מהותו היהודית עד־מאד והטהורה עד־מאד ויהי לחוזר על דברי אחרים, דברים מְסַכְּמִים, דברים מְקַבְּלִים בין הבריות האינטליגנטיות, אבל לא שלו. היש עוד חטא יותר נורא מן החטאים אשר יחטא איש לנשמתו הוא הקדוש־הז –

המחאה הכי־עזה נגד כל אותן הדעות, שהשמיע ברנר בשנות־חייו האחרונות במאמרי־ברדיצבסקי־טשרניחובסקי שלו – היו חייו. והנה מתאהב חדשה, עזה פיי־שבעה: מוֹת־קְדוֹשִׁים שלו...

הנה יש במאמרי־ארץ־ישראל שלו איזה מבטאים חריפים נגד חסידים וחסידות – והן אין כאַבְרָמֶזון ב"מסביב לנקודה" מעריך־חסידות, ואַבְרָמֶזון הלא "חתיכת־ברנר" הוא. ומבטא גם פלט עטו ביחס לַחֵלֶל המערבי – והן לא היה בין הסופרים העברים (ולא רק בין הסופרים) איש משתוקק אל השכינה כמוהו, אל השכינה, שהיתה שורה בבית־מקדש־אלהים וְתַפְצָה לשוב לֶשֶׁם מגלותה; שהרי אם לא כן – איך אפשר, בלי הפחד הטמיר לפני קדשת־העולמים ובלי התקוה המסתרת לראות בשוב אותה הקדשה לְנִיּוֹה ולכבודה הקודם, לְצִיר צִיּוֹר נאדר בקדש כ"הירושלמי"? הנה כתב ברנר מאמרים ברוח טשרניחובסקי – ומי כברנר חֵי חֵי נזיר גמור? מי כברנר ידע את חובת־הלבב? הנה כתב לפעמים נגד ה"מוסר העברי" ו"מוסר הנביאים" – ומי כמוהו חֵי עֲלִמִי מוֹסֵר־נְבִיאִים זֶה?

והיש עוד דבר קדוש בעולם כמיתתו ה"פטריוט" נופל על שדה־קרב למען המולדת; איש הרחמים והאהבה נהרג בצאתו להציל את אֶחָיו, את הנשמות הקרובות והיקרות לו מכל יָקָר. אולם יומו האחרון של ברנר ומוחו הטרגי נעלים בקדשתם על כל מיני קדשה. סוף־סוף יכול היה להציל את נפשו – ולא רצה. הוא רצה למות ביחד עם בני־אדם זרים לו ובִלְת־יידועים לו מתמול שלשום. אין הוא יכול להנצל בשעה

שאחרים צפויים למות. הוא ימות אתם. הוא לא יציל איש במותו, אבל לא יחיה בשעה שאחרים נקיים מתים...  
רעיו של ברנר היו אצלו כיום. מותו, כמות שכניו, היה בלילה. מחצית-יום תמימה הלך אפוא ברנר לקראת המות. בודאי שבקש אז את שכינתו של „הירושלמי“...

ואולם ה„פוליטיקה“ הרצחנית של ימינו עשתה את שלה. היא שלחה יד ותשמוך דמו הנקי של הנקי בבני יהודה.